

SZABÓ ANDRÁS PÉTER

Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban – egy nélkülözhetetlen adattár „koraújkorász” szemmel

Tavaly jelent meg Szögi László adattári sorozatának tizenkilencedik kötete, amelyben Sárközi Gabriella a magyarországi diákok angol és skót egyetemeken folytatott újkori (1789–1919) tanulmányait tárta fel, példás alaposággal.¹ Bár a monumentális vállalkozásból néhány kötet még hátra van, de az már most világos, hogy a statisztikai megközelítés révén egészen új utakat nyitott a magyar egyetemjárás kutatásában. Úgy gondolom, hogy most, a munkálatok befejező fázisába érve, érdemes átfogó képet rajzolni az eddigi kötetekről.² Célkitűzésem kettős: egyrészt be kívánom mutatni a teljes sorozatot, a maga erőnyeivel és elkerülhetetlen hiányosságaival, másrészt ezt az alapvetően intézményi anyakönyvekre, tehát beiratkozásokra építő adattárat a matrikulákon kívüli más, kora újkori forrásokkal szembeítem. Részletes kritikám leginkább a Németországba

- 1 A sorozat köteteit az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (Budapest) jelenteti meg, amelynek igazgatója (egyben az Egyetemi Könyvtár főigazgatója) 1995-től egészen 2013-ig Szögi László volt: 1. *Szögi László*: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén I. 1790–1850. (Bp.–Szeged, 1994); 2. *Kiss József Mihály*: Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715–1789. (2000); 3. *Szögi László*: Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919. (2000); 4. *Mészáros Andor*: Magyarországi diákok prágai egyetemen 1850–1918. (2001); 5. *Szögi László*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. (2001); 6. *Hegyi Ádám*: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788/1798. (2003); 7. *Szögi László–Kiss József Mihály*: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849–1867. (2003); 8. *Fazekas István*: A Bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918. (2003); 9. *Szögi László*: Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1788. (2003); 10. *Patyi Gábor*: Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918. (2004); 11. *Tar Attila*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789. (2004); 12. *Varga Júlia*: Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789. (2004); 13. *Kissné Bognár Krisztina*: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789. (2004); 14. *Gömöri György*: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. (2005); 15. *Bozzay Réka–Ladányi Sándor*: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. (2007); 16. *Szlavikovszky Beáta*: Magyarországi diákok itáliai egyetemeken 1526–1918. (2007); 17. *Szögi László*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700. (2011); 18. *Robert Offner–Hansgeorg von Killyen*: A bécsi orvos-sebészeti József-Akadémia (Josephinum) magyarországi növendékei és diákjai 1775–1874. (2012); 19. *Sárközi Gabriella*: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1789–1919. (2013).
- 2 Recenzióknak nem születhetett volna meg Czenthe Miklósnak, az Evangélikus Országos Levéltár igazgatójának értékes tanácsai és segítsége nélkül, köszönet illeti érte. Írásunk a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

és Poroszországba irányuló 1600 és 1750 közötti evangélikus peregrinációt illeti majd, így a sorozat három kötetének anyagát érinti: Szögi Lászlónak a baltikummi és lengyelországi egyetemjárást feldolgozó (2003), illetve az 1526 és 1700 közötti németországi anyagot összegző (2011) munkáit, illetve Tar Attilának az 1694 és 1789 közötti németországi peregrinációt bemutató (2004) kötetét. Úgy gondolom azonban, hogy észrevételeim más peregrinációs irányok vonatkozásában is tanulságosak lehetnek.

Egy tudományterület rövid hazai története

Szögi László sorozatát elemezve nem találjuk a nagy munka külföldi előképeit. Nyugat-Európában, ahol az egyetemjárás sokszor országon belül zajlott, és a belső intézményekben jóval többeknek nyílt esélye felsőfokú tanulmányokra, hasonló, minden korszakot, intézményt és peregrinációs területet átfogó gyűjtéseket hiába keresünk,³ de nem más a helyzet az egyetemekkel gyéribben ellátott közép-kelet-európai régióban sem. A statisztika inkább csak nagy összefoglalások táblázataiban, és nem önálló adattárak formájában ölt testet.⁴ Szögi László sorozata tehát akár hungarikumnak is nevezhető, a hátrányból, a kisebb forrásanyagból kovácsol előnyt, akárcsak a középkorkutatók DL/DF adatbázisa. Szerencsésebb országokban valószínűleg fel sem merül egy ilyen vállalkozás gondolata, de Magyarországon, ahol sokáig az 1635-ben alapított, jezsuita vezetésű nagyszombati egyetem volt az egyetlen felsőoktatási intézmény, és nemcsak a protestánsok, de a katolikusok jelentős része is külföldön tanult, ha nem is rövid, de egyenes út vezetett a nagy tervhez.

Nem véletlen tehát, hogy a külföldi magyar egyetemjárás kutatása – kezdetben egyháztörténeti, később egyre inkább művelődéstörténeti kontextusban – viszonylag hamar megindult. Az előzmények között érdemes megemlíteni Johann Georg Lippisch 1735-ben megjelent rövid művét, amelyet a thorni akadémiai gimnáziumban (ma Toruń, Lengyelország) tanuló és tanító magyarországiak emlékének szentelt,⁵ és még inkább Bartholomaeides János László/Ján Lászlav Bartholomaeides könyvét (1817) a Wittenbergben megfordult „magyar”

3 Sokatmondó tény, hogy az egyik legambiciózusabb terv (Repertorium academicum Germanicum) az 1250 és 1550 között német és európai egyetemeken magiszteri/doktori címet szerzett birodalmi diákok összegyűjtésére vállalkozik: <http://www.rag-online.org/de/datenbank.html> (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.)

4 Pl. egy lengyel mértékkel mérve átfogó feldolgozás a lengyel–litván diákok németországi peregrinációjáról (1650-ig): *Dorota Żołądź-Strzelczyk: Peregrinatio academica: studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku.* Wydawn. Naukowe, Poznań, 1996. (A kötetet Almási Gábor kollégánk szíves közléséből ismerem, még nem állt módomban kézhez venni.)

5 *Johann Georg Lippisch: Thorunium Hungarorum litteris deditorum matrem oratione peculiari, qua celeberrimi gymnasium Thorunensi animo gratissimo valedixit, publice exponit et commendat.* Ritter, Jena, 1735.

diákokról.⁶ A kutatások igazi megindulását azonban csak a 19. század második fele hozta el, amikor protestáns egyháztörténészek elkezdtek a magyarországi tanulókat kigyűjteni a német egyetemi anyakönyvekből. A 19. század két utolsó évtizedében és a 20. század elején a magyar kutatók forrásául szolgáló matrikulák jórészt nyomtatásban is napvilágot láttak, további lendületet adva a tipikusan egyházi, iskolai és egyesületi folyóiratokban megjelenő, egy-egy intézmény anyagát feldolgozó búvárlatoknak. Ez egyértelműen a szórványközlések kora volt, amelyben a felfedezés öröme gyakran nagyobb teret kapott, mint maga a tökéletlen adatgyűjtés.⁷

Közben azonban zászlót bontott egy, a modern tudományosság követelményeinek megfelelő vállalkozás is: a humanizmuskutató Ábel Jenő (1858–1889) elindította a „Magyarországi tanulók külföldön” címet viselő, kiadatlan forrásokat hasznosító könyvsorozatot. Ebben, már Ábel halálát követően, 1890 és 1902 között négy kötet is napvilágot látott. Mokos Gyula a jénai egyetemi anyakönyvekből (1548–1883) szemezgette ki a magyar diákokat (I. kötet), Karl Schrauf pedig két kötetben (1377–1450, illetve 1453–1630) a bécsi matrikulákból (II. és IV. kötet). Schrauf 1893-ban a krakkói magyar tanulók háza lakóiról (1493–1558), tehát a krakkói egyetem magyar diákjairól is forráskiadványt jelentetett meg (III. kötet).⁸

Az Ábel Jenő által elindított, torzóban maradt sorozat mellett sokáig csak egyetlen hasonló volumenű vállalkozás jelentkezett, a történész Veress Endre (1868–1953) „*Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*” sorozata, amelynek keretében először megjelentette a padovai egyetemen tanult magyarok (1264–1864) vaskos adattárát, majd 1917-ben egy kötetet a római Collegium Germanicum-Hungaricum magyar tanulóiról. Végül 1941-ben az egyéb itáliai felsőoktatási intézmények anyagából is összeállított egy csaknem teljes gyűjtést, belefoglalva a padovai kötet pótlásait is.⁹

6 *Joannes Ladislaus Bartholomaeides: Memoriae Ungarorum, qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt.* Trattner, Pest, 1817. Jellegét tekintve egészen hasonló Haan Lajosnak a jénai peregrinációról írott több évtizeddel későbbi könyve: *Ludovicus Haan: Jena Hungarica, sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis academiae Ienensi adscriptorum.* Réthy, Gyula, 1858.

7 A 19–20. századi szórványközléseket a Szögi-sorozat kötetei az adattáron belül, az egyes intézményeknél mindig pontosan feltüntetik, így felsorolásuktól nyugodtan eltekinthetünk. A műfaj egy kirívóan színvonalas, kéziratossá építő kései darabja: *Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836.* Városi Nyomda, Debrecen, 1935. (Theológiai Tanulmányok 44.)

8 Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Kiad. Mokos Gyula. MTA, Bp., 1890.; Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Kiad. Schrauf Károly. MTA, Bp., 1892.; *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke 1493–1558.* Kiad. Schrauf Károly. MTA, Bp., 1893.; A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453–1630-ig. Kiad. Schrauf Károly. MTA, Bp., 1902.

9 *Veress Endre: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864).* Stephaneum ny., Bp.–Kolozsvár, 1915.; *Uő: Matricula et acta alumnorum collegii Germanici et Hungarici ex Regno Hungariae oriundorum. I. Matricula (1559–1917).* Stephaneum ny., Bp.,

Bár a két világháború között és 1945 után is jelentek meg a külföldi egyetemjárással kapcsolatos tanulmányok, a téma kutatásában a rendszerváltás körüli évek hoztak igazi fellendülést. Az egyik legfontosabb kezdeményezés annak a Keserű Bálintnak a nevéhez fűződik, aki évtizedekkel korábban, 1965-ben megindította az „Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” című könyvsorozatot. Az „Adattár” eszmetörténeti célkitűzéseire kapcsolódva Keserű szegedi tanítványai az 1980-as évek végén két forráskiadvány-sorozatot is útjára bocsátottak. A „Peregrinatio Hungarorum” füzetek (I–IX., 1988–1991) kifejezetten a kora újkori egyetemjárással foglalkoztak, diákok útinaplóit és leveleit közölve. A másik sorozat, a „Fontes Rerum Scholasticarum” (I–VIII., 1989–2005) első négy kötete szintén a peregrináció kutatásához járult hozzá.¹⁰ Szegeden adták ki *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár* címen azt az évkönyvet (I–VI., 1988–1999) is, amelyben szép számmal jelentek meg az egyetemjárás történetéhez kapcsolódó forrásközlések.¹¹ Ahogy azt a szegedi régi magyaros műhely termése is mutatja, a téma feltárására Magyarországon elsősorban irodalomtörténészek vállalkoztak, mégpedig egyes részterületek alapos feldolgozásával, Szögi László szavaival élve: „mélyfúrásokkal”. Ez a kultúrtörténeti megközelítés a domináns a magyar egyetemjárás reprezentatív német nyelvű összefoglalásaiban is.¹²

A fentitől eltérő irányt és módszert képviselt Tonk Sándor (1947–2003) kolozsvári történész, aki 1979-ben mintaszerű adattárat és feldolgozást jelentetett meg a trianoni értelemben vett „erdélyiek” középkori egyetemjárásáról.¹³ A főként kiadott anyagokon alapuló gyűjtés 1520-ig, a magyar egyetemjárás általa felfedezett nagy töréspontjáig ment el. A munka 1992-ben napvilágot látott folytatását, az 1521 és 1700 közötti „erdélyi” egyetemjárás adattárát Szabó Miklóssal közösen és a szegedi régi magyaros műhely támogatásával készítette el.¹⁴ Végül a nagy vállalkozás utolsó kötete (1701–1849) már Tonk halála után, 1998-ban jelent meg Szabó Miklós és Szögi László együttműködésének gyümölcseként.¹⁵ Az összesen mintegy tízezer peregrinus adatait tartalmazó sorozat elsőként közelített statisztik-

1917.; *Uő*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (1221–1864). MTA, Bp., 1941.

10 Részletes lista a szegedi régi magyaros tanszék kiadványairól: <http://regimagyar.biforum.hu> (A letöltés ideje: 2014. jan. 2.)

11 Ezt a hagyományt folytatja a szegedi *Lymbus* utódja, a *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlmények* (2003–) is.

12 *Iter Germanicum* (Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert). Szerk. Szabó András. Kálvin Kiadó, Bp., 1999.; *Die ungarische Universitätsbildung und Europa*. Szerk. Font Márta–Szögi László. Pécsi Egyetem, Pécs, 2001. (belföldi és külföldi felsőoktatást egyaránt érintve); *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg. Márta Fata–Gyula Kurucz–Anton Schindling. Steiner, Tübingen, 2006. (*Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte* 64.).

13 *Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Kriterion, Bukarest, 1979.

14 *Szabó Miklós–Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. JATE, Szeged, 1992. (*Fontes Rerum Scholasticarum* 4.)

15 *Szabó Miklós–Szögi László*: Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849. Mentor, Marosvásárhely, 1998.

tikai szemlélettel a külföldi egyetemjáráshoz. A személyek, és nem intézmények szerint csoportosított gyűjtés ugyanakkor a hagyományos kultúrtörténeti kutatások életrajzi dimenziójáról sem mondott le teljesen, hiszen a beiratkozások mellett vázlatosan az életutakat is igyekezett felderíteni.

Egy nagy vállalkozás mérföldkövei

A történész-levéltáros Szögi László 1984-ben kezdte meg igazgatói működését az ELTE levéltárban, és már az évtized végén belefogott egy olyan peregrinációtörténeti projektbe, amely alapvetően változtatta meg a téma kutatását. A nagy munkának ugyan a szegedi műhellyel együttműködve vágott neki, de már az első kötetben is világosan látszott, hogy útjaik elválnak. Szögi benyomások helyett számokban akarta megismerni az egyetemjárást, és az eszmetörténet helyére a statisztika lépett. Kiadott és kiadatlan anyakönyvekre alapozva számítógépes adatbázist épített, és ehhez kapcsolta a tervezett könyvsorozatot. Az egyéb forrásokról (köztük az irodalomtörténészek által oly gyakran forgatott levelekről, naplókról), illetve a szakirodalomról a nagyobb merítés és gyorsabb előrehaladás érdekében lemondott. Ahogy ezt a kötetek előszavaiban korrekt módon hangsúlyozza, a sorozat saját maga által összeállított darabjaiban is többek segítségére támaszkodhatott, mindvégig csapatmunka folyt.

Mivel Szögi László nem publikált programadó tanulmányt, így kénytelenek vagyunk az 1994-ben megjelent első kötet bevezetőjére támaszkodni, ha a kezdeti tervekről tájékozódni szeretnénk. Ebből kiderül, hogy eredetileg csak a hosszú 19. század (1789/1790–1918) magyar egyetemjárását szerette volna feltérképezni, a szegedi kollégák által végzett kora újkori témájú kutatások kiegészítéseként, hiánypótló jelleggel, hiszen a 19. századi peregrináció iránt addig alig mutatkozott érdeklődés. Két világtörténeti eseményt választott tehát időbeli határnak, és nem belső periódusokat keresett, ami az egyöntetű tendenciák hiánya miatt teljesen érthető. Igyekezett térben is precízen elkülöníteni tárgyát: a dualizmus kori Magyarország teljes területét kutatja, kivéve a horvát vármegyéket és a Szerémséget. Azokat a peregrinusokat gyűjti, akik itt születtek, születésük helyét pedig az 1876 előtti, kódszámmal ellátott közigazgatási egységhez rendeli. (A helynevek írásmódját illetően viszont az 1913. évi hivatalos névalakot tekinti mérvadónak.) Adatbázisa mezőit a 19. századi anyakönyvek felépítése adja meg, ennek megfelelően ideális esetben a diák nevén és születési helyén kívül feltünteti a szülő foglalkozását, társadalmi rangját, a felekezeti hovatartozást, a nemzetiséget, a beiratkozás idejét, a látogatott egyetemi kart, illetve a látogatott intézmények nevét, a tanulmányok időtartamát és az esetleges fokozatszerzést.

A kötetekben nem személyek szerint csoportosít, mint Tonk Sándor, hanem intézményenként halad, ezzel is világosan jelezve, hogy nem személyek érdeklík, hanem folyamatok. Az erdélyi kiadványok prozopográfiai mélységéről is lemond, ami az újkori kötetek esetében teljesen indokolt, hiszen hatalmas adatmennyiséggel dolgozik. A sorozat első tagjában, amelynek tárgyát a Habsburg Birodalom

egyetemein 1790 és 1850 között megfordult magyarországi diákok képezik, 17 intézmény anyakönyveiből csaknem 9000 beiratkozást közöl. Már ekkor kész a kiadványok alapszerkezete. Minden rész elején hosszabb-rövidebb bevezetőt találunk az adott peregrinációs irány tendenciáiról, ezt követi a terjedelmes adattár. Az egyes intézmények anyagát irodalom- és forrásjegyzék vezeti be, amelyet bizonyos esetekben, például a Bozzay–Ladányi-féle nagyon alapos holland kötetben rövid iskolatörténeti összefoglaló is kiegészít. Az adattári alfejezeteken (iskolákon) belül időrendben követik egymást a beiratkozások. A köteteket a személyneveknek az egyes rekordokra (beiratkozásokra) utaló mutatója, illetve a diákok születési helyének mutatója zárja. Utóbbi általában a büszke „helynévmutató” címet viseli, de ez ne tévesszen meg senkit.

Szögi László 1994-ben még optimistán háromszor három kötetben tervezte az újkori egyetemjárást feldolgozó sorozatát, három periódusban (1790–1850, 1850–1867, 1867–1918) és három régióban (Németország–Svájc–Hollandia, Habsburg Birodalom, egyéb európai területek) gondolkozott. Nagy csend és szorgos munka után csak 2000-ben jelent meg a következő kötet, Kiss József Mihálynak az 1715 és 1789 közötti bécsi peregrinációt ismertető, számos hiányossággal is terhelt adattára, 1951 beiratkozással. Az eredeti koncepció ezzel máris borult, hiszen a sorozat visszafelé átszökkent a francia forradalmon mint a vizsgálat időhatárának egyezményes kezdőpontján. A koncepcióváltást a könyv előszava nem indokolja meg, így találgatásokra vagyunk utalva. A kutatócsoport valószínűleg felmérte, hogy az 1790 előtti anyag lényegesen kisebb terjedelmű, mint a későbbi, ezért érdemes hozzáilleszteni az újkori gyűjtéshez. A váltás azonban, ahogy azt alább látni fogjuk, a kora újkori anyakönyvek eltérő jellege miatt komoly problémákat is felvetett.

2000-től sűrűn követik egymást az újabb és újabb kötetek, amelyeknek tárgya már a teljes 1526 és 1918 közötti időszak (2003-ban és 2004-ben egyenesen négy-négy rész jelent meg, ami alighanem országos rekord). Egy-egy kötet általában az egy adott országba irányuló peregrinációt dolgozza fel, az olyan nagy célterületek esetén azonban, mint a Habsburg Birodalom vagy Németország, egy-egy időszakot. A bécsi tanintézetek anyaga külön köteteket foglal el, sőt saját adattár jut a Pázmány Péter által 1623-ban alapított bécsi magyar papnevelőnek, a Pazmaneumnak (8. kötet), és a hadisebészeket képző, szintén a császárvárosban működő Josephinumnak (18. kötet). A monumentális épülethez tett legnagyobb téglá Szögi László könyve az 1789 és 1919 közötti németországi egyetemjárásról (5. kötet), 14 000 beiratkozással, a legkisebb pedig éppen az utolsó, Sárközi Gabriellának az újkori angliai peregrinációt feldolgozó kiadványa (19. kötet), mindössze 500 beiratkozással.

A tizenkilenc eddig megjelent adattárból nyolcnak tárgya kifejezetten a kora újkori egyetemjárás, további három pedig a későbbi korok mellett magában foglalja a 16–18. századot vagy annak egy részét is, tehát összességében a kötetek csaknem kétharmada érinti ezt az időszakot. Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a kötetek megjelenésével párhuzamosan felépült egy hatalmas, 215 felsőoktatási intézmény adatait és százezer beiratkozást tartalmazó egységes számi-

tógépes adatbázis. A százezer beiratkozásból Szögi László saját becslése szerint 27 000 esik a kora újkorra, tehát a teljes anyag bő egynegyede. A nagy gyűjtésből lényegében már csak a francia nyelvterület intézményei hiányoznak (tudomásunk szerint ez a munka most folyik), a további kisebb hiányokat pedig egyelőre az Egyetemi Levéltár honlapján elérhető adatbázis pótolja.¹⁶

A távlati cél egyetlen nagy, online elérésű adatbázis. Hasonló iskolatörténeti adatbázisra intézményi szinten is alig akad példa. Német vonatkozásban csak a rostocki egyetem anyakönyveit (1419–1945) közlétevé portált tudjuk említeni, amely kitűnő keresőfelülettel rendelkezik, és az eredményekhez a szkennelt anyakönyvkiadást, sőt magát a digitalizált forrásszöveget is csatolja.¹⁷

Szögi László nagy vállalkozásából azonban nem csupán az említett tizenkilenc kötet, és egy monumentális számítógépes adatbázis született. Elindult egy külön, háromkötetesre tervezett sorozat a magyarországi diákok középkori egyetemjárásáról, amelynek első részeként 2008-ban megjelent Tüskés Annának a bécsi egyetem 1365 és 1526 közötti anyagát tartalmazó kötete,¹⁸ pótolva a korábbi gyűjtéseknek, köztük Karl Schrauf munkáinak hiányait. 2000-ben Szögi László egy külön felsőoktatás-történeti kiadványsorozatot is újtára bocsátott, amelyben belföldi főiskolákról összeállított adattárak mellett idővel olyan értékes, külföldi egyetemjárással foglalkozó feldolgozások is napvilágot láttak, mint Bozzay Rékának a leideni magyar peregrinációról írott monográfiája vagy Futaky Istvánnak a 18. század végi, 19. század eleji göttingeni magyar diákokat bemutató könyve.¹⁹ Az adatbázisra alapozva 2004-től az újkori adattári sorozat feldolgozásai is megjelentek, a fővárosi (2004–2012), a vajdasági (2010), az erdélyi román (2011) és a Sáros megyei (2012) egyetemjárókról összeállított kötetek,²⁰ az utóbbiak kétnyelvű kiadásban, a vállalkozásnak, persze az egykori magyar államhatárokon belül, nemzetközi dimenziót is kölcsönözve.

16 Ezek a Habsburg Birodalom kisebb egyetemei és akadémiái (1850–1918), beleértve a 3. kötetben megjelent prágai tanintézeteket, az 1867 és 1918 közötti bécsi beiratkozások, ill. a lengyel–litván, bukovinai és galíciai főiskolák/egyetemek (1789–1918). <http://leveltar.elte.hu> („Adatbázisok” menüpont). (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.)

17 <http://matrikel.uni-rostock.de> (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.)

18 *Tüskés Anna*: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526. ELTE Levéltár, Bp., 2008. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1.)

19 *Futaky István*: Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén. ELTE Levéltár, Bp., 2007. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 7.); *Bozzay Réka*: Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595–1796. ELTE Levéltár, Bp., 2009. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 8.)

20 *Szögi László*: Budai, pesti, óbudai és budapesti diákok egyetemjárása. I. 1526–1867, II. 1256–1525, 1867–1919. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2004–2012.; *Uő*: Vajdasági diákok az európai egyetemeken. Archiv Vojvodine, Novi Sad, 2010.; *Uő*: Studenți români din Transilvania la universitățile din Europa în secolele XVI–XX. Editura Universității „Petru Maior”, Târgu-Mureș, 2011.; *Szögi László–Kónya Péter*: Sáros megyei diákok az európai egyetemeken 1387–1918. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Bp., 2012. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 9.)

A vállalkozás mérlege

A negyedszázaddal ezelőtt elindított kutatás termése tehát egészen impozáns, az eredmény pedig európai viszonylatban is egyedülálló. Szögi László sorozata egyike a magyar történeti tudományok azon kevés nagy tervének, amelyek a tervezetés fázisán és az első mutatóványokon átevickélve tényleg megvalósultak. A 16–17. századit érintő nagy projektek közül talán csak Monok István nagy olvasás- és könyvtörténeti kutatását („A kora újkori Magyarország olvasmányai”) lehetne csak párhuzamként említeni. A nagy vállalkozásokba azonban óhatatlanul csúsznak be hibák és egyenetlenségek. Ezeket csak egy módon lehetett volna kiküszöbölni: ha a teljes számítógépes adatbázis felépítése és javítása megelőzte volna a kötetek megjelenését, ami teljesen földtől elrugaszkodott kíváncsi lenne, hiszen így nem lehet egy nagy projektet felépíteni és támogatásokra pályázni. Az 1990-es évek elején ráadásul még az internet teljes jelentőségét sem lehetett felmérni.

Mindezt szem előtt tartva a megjelent kötetek néhány problematikus jelenségére szeretnénk a figyelmet felhívni.

A címekben felváltva találkozunk 1788-as, 1789-es, 1790-es, illetve 1849-es és 1850-es évszámmal. Az anomália magyarázata egyszerűen annyi, hogy a tanévek nem feleltethetőek meg teljesen a naptári éveknek, és ebben a formában sikerült csak eltüntetni a kötetek közötti réseket. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a tanév az egyes oktatási intézményekben (különösen a kora újkorban) más és más időpontokban kezdődött, így sokszor nem is lehet teljesen egységes időbeli határt szabni.

A sorozatnak az európai államhatárokhoz igazodó belső tagolása sem volt megoldható ellentmondások nélkül. Egyes területek a vállalkozás által lefedett hosszú évszázadok során átkerültek más államokhoz, vagy éppen önállósodtak, mint az 1660-ig lengyel hűbéres Porosz Hercegség. Nem kínálkozik más logikus lehetőség, mint az, amelyhez Szögi László folyamodott: ki kell jelölni egy konkrét időmetszetet, esetünkben az I. világháború előtti állapotot. A számítógépes adatbázis szintjén természetesen ez nem probléma, korrekt módon fel lehet tüntetni, hogy az intézmény az adott beiratkozás idején pontosan mely ország része volt. A kutatócsoport azt is felismerte, hogy léteznek országhatárokon átnyúló oktatási régiók (peregrinációs irányok), így született meg egy könyv Lengyelország és a balti régió kora újkori egyetemjárásáról (9. kötet). Az addig következetes rendszer azonban ezzel megbomlott, és csak úgy lehetett a megingás nyomait eltüntetni, hogy Szögi Lászlónak a 16–17. századi németországi peregrinációt tárgyaló kötete kénytelen volt átvenni a „balti” intézmények anyagának egy részét.

Akadnak más jellegű átfedések is, amelyek nem a területi elhatárolás ingadozásából, hanem a kiadványok gyors megjelenéséből és az első adatgyűjtés hiányából következnek. Talán a legszembeütőbb példa az, hogy a sok javítás és kiegészítés miatt a második kötet (bécsi egyetem 1715–1789) teljes anyaga belekerült a tizenharmadikba (bécsi tanintézetek 1526–1789) is. Ám akadnak az egyes részeknek kevésbé nyilvánvaló metszetei is. Hegyi Ádám a kora újkori svájci egyetem-

járás feldolgozó adattárában (6. kötet) átvette Szögi Lászlónak az újkort átfogó svájci–holland feldolgozásából (3. kötet) az 1789 és 1798 közötti adatokat, mert szerette volna azokat kiegészíteni a hiányzó zürichi adatsorral. (1798-ig pedig azért ment el, mert a napóleoni háborúk éles cezúrárt, világos belső határt jelöltek ki a svájci egyetemjárásban. Itt tehát eltért a sorozatban alkalmazott szokásos politikatörténeti korszakolástól.)²¹ Bozzay Réka és Ladányi Sándor a teljes hollandiai peregrinációt ismertető adattárukban (15. kötet) Szögi László hollandiai gyűjtését (1789–1919) átemelik és kiegészítik. A tizenharmadik kötet nem más, mint a hetedik és tizenharmadik kötetekből teljesen kimaradt, a második kötetben pedig hiányos adatsorral szereplő bécsi Josephinum feldolgozása. Sárközi Gabriella a jelenleg utolsó kötetben a szakirodalom alapján látja el kiegészítésekkel Gömöri Györgynek a kora újkori Angliára vonatkozó gyűjtését. A jelenség legvilágosabb példája Szlavikovszky Beáta nevéhez fűződik, aki egy teljesen átmeneti, levéltári forrásokra csak korlátozottan támaszkodó adattárat (16. kötet) jelentetett meg az itáliai egyetemjárásról, és éppen ezért látja el a minden intézményt és a teljes 1526 és 1918 közötti időszakot átfogó munkát az I. sorszámmal. (A könyv létjogosultságát szinte csak az adja, hogy áttekinthető formába önti Veress Endre közismerten diffúz forrásközléseit.)

Ahogy azt a fentiek is jól érzékeltetik, néhány, az induláskor kőbe vésett elv kissé megkopott az évtizedek során. Az egyik ilyen axióma a területi elv. A Szögi László által jegyzett baltikumi kötetbe (9.) még azért kerültek bele a horvát származásúak, mert attól lehetett tartani, hogy különben dunántúli horvátok is kimaradhatnak. Később azonban ilyen speciális megfontolások nélkül is feltűntek. Varga Júlia a tizenkettedik kötetben (a Habsburg Birodalom kisebb egyetemei 1526–1789) függelékben közli a horvát vármegyék peregrinusait, és ugyanígy jár el Kissné Bognár Krisztina is a kora újkori bécsi tanintézetek vonatkozásában (13. kötet).

Nem csak ez a következetlenség gazdagította azonban a sorozatot. Az első kötetben lefektetett szabályok egyike az volt, hogy a gyűjtés döntően anyakönyveken alapul, és csak az intézményekbe beiratkozott diákokra terjed ki. A szigorú elvtől való eltérés ebben az esetben Hegyi Ádám svájci adattárával (6. kötet) kezdődött el, aki a szakirodalom alapján felvett az egyetemre nem beiratkozott diákokat is, felismerve azt, hogy a kora újkorban anyagi okokból sokan lemondtak a hivatalos beiratkozásról. A lausanne-i akadémia 1602 előtti magyarországi diákjait (nem lévén anyakönyv) „másodlagos forrásokból” gyűjtötte össze.

A kora újkori kötetek szerzői általában nem tudtak ellenállni a kísértésnek, és szakirodalmi bűvárkodásba kezdtek, különösen erős volt a késztetés azokban az esetekben, amikor egy intézménynek nem maradt fenn matrikulája. Az eredeti elvhez való rigorózus ragaszkodással később egyetlen helyen találko-

21 Tar Attila hasonlóan járt el, amikor 2004-ben az egyetemjárás egy felsőoktatási mérőföldkővét, a hallei egyetem 1694. évi alapítását jelölte ki németországi gyűjtése kiindulópontjának (11. kötet). A Szögi László által jegyzett 17. kötet végül átvette Tar Attila feldolgozásának 1694 és 1700 közötti részét is, hogy saját, az 1526 és 1700 közötti időszakot tárgyaló kötetét kerek évszám zárja. Véleményem szerint mindkét esetben helyesen jártak el.

zunk, Tar Attilánál, aki annyira következetes, hogy gyűjtéséből még azokat a valószínűleg magyarországi beiratkozókat is kizárta, akiknek neve mellett nem állt származási jelző.²² A 16–17. századi németországi adattárban maga Szögi László is elcsábult, a görlitzi akadémiai gimnázium beiratkozásait Miskolci Csulyak István Jakó Zsigmond által közölt peregrinációs albumának bejegyzéseivel pótolta. Gömöri Györgynek pedig a tizennegyedik kötetben esélye sem volt az eredeti sémához való alkalmazkodásra, mert az angol egyetemek teljesen eltérő rendszerében az anyakönyveknek sokkal kisebb szerep jutott, és a magyar diákok ennek megfelelően általában lemondtak a drága beiratkozásról. Az angliai magyar irodalomtörténész így kollégiumi, városi és egyházi számadáskönyvekből, könyvtári regisztrációkból szedte össze morzsánként, nagy munkával a maga adatsorát. Külön csoportként még azokat is felvette, akik valószínűleg nem folytattak komolyabb tanulmányokat, hanem turistaként fordultak meg valamely egyetemi városban. Továbbá a Gresham College potenciális hallgatójának tekintett minden olyan magyart, aki járt Londonban. (Szögi László összefoglalásaiban ezek a finom distinkciók már sajnos elsikkadnak, és a statisztikában a tanulók és a turisták egyaránt beiratkozónak lényegülnek át.) Hasonló okokból kényszerült másodlagos források bevonására a következő angliai kötetet összeállító Sárközi Gabriella is.

A sorozat „alaptörvényének” fontos paragrafusa volt az is, hogy a szerzők lemondanak a prozopográfiai jellegű kutatásokról. Az alkotmány első csendes módosítása megint csak Hegyi Ádám svájci gyűjtésében (6. kötet) jelent meg. A szerző hazai levéltári források segítségével megpróbálta megállapítani a svájci magyar diákok otthoni előtanulmányait, és a származási hely azonosításánál is igénybe vett további forrásokat. (Rájött ugyanis arra, hogy így sokkal pontosabb az azonosítás.) Fazekas István a nyolcadik kötetben már széles körű prozopográfiai gyűjtést végzett a Pazmaneumban végzett személyekre. A munka a beiratkozások nagy száma (4800) dacára feltárta a teljes előéletet, és az 1803 előtti időszak tekintetében a felsőfokú tanulmányok utáni életpályára is nyújtott néhány adatot. Fazekas munkája – a sorozat kora újkori anyagának megítélésem szerint legalaposabb része – ugyanakkor szétfeszítette az eredeti szerkezeti kereteket, az adattárat forráskiadvánnyal ötvözve. A történész a papnevelde történetének egyes korszakaihoz és azok forrásadottságaihoz illeszkedve más és más mezőket használt. A kötetet olvasva joggal merül fel a kérdés, hogy miként lehetett ezt a tagolt rendszert egy számítógépes adatbázisba beilleszteni. Gömöri György angliai feldolgozása (14. kötet) szintén ragaszkodott az életutak vázlatos jelzéséhez, Bozzay Réka és Ladányi Sándor (15. kötet) pedig az előtanulmányokra végzett igen komoly gyűjtést. Általában elmondható tehát, hogy a kora újkoros szerzők, elsősorban a személyek azonosítása érdekében, belopták az életrajzi dimenziót is a vállalkozásba.

22 „Nyilvánvaló, hogy minden igyekezetünk ellenére az adattárból néhány név hiányzik, ami esetenként a korábban látogatott egyetem jelzett adatából is kiolvasható. A hiányok oka, hogy az eredeti anyakönyvből csak akkor írhattuk ki az adatokat, ha a származási helyből a magyarországi születésre következtetni lehetett. Ezen adat hiányában többek beiratkozása nem volt dokumentálható.”
Tar A.: i. m. (1. jz.) 51.

A végeredmény azonban féloldalas, mivel a szabályszegés roppant súlyát érezve Fazekas István kivételével elhagyták az extrainformációkhoz tartozó forrás- és szakirodalmi hivatkozásokat, ami egy adattár esetében nem éppen szerencsés. A szemléletbeli nyitás legjobb példája egyébként egy nem kora újkori témájú rész, Sárközi Gabriella angliai kötete, amely talán az egész sorozat legnagyobb forrásanyagot és legbővebb szakirodalmat mozgósító darabja, igaz, a szerzőnek csak 503 beiratkozással kellett megbirkóznia.

Az eredeti célkitűzés szerint a kutatás terepét az egyetemek és speciális szakmai képzést biztosító főiskolák anyakönyvei képezték volna, ám hamar világossá vált, hogy a kora újkorban az oktatási intézmények tipológiája korántsem ilyen világos: az uralkodói kiváltságlevéllel rendelkező és promóciós joggal felruházott egyetemek szintje alatt számos intézménytípus működött.²³ Így kerültek nagyon hamar képbe az úgynevezett akadémiai gimnáziumok (*gymnasium illustre/academicum, akademisches Gymnasium*) is, amelyeknek legfelső évfolyamaiban a diákok olyan, tipikusan az egyetemi szférához tartozó tudományterületekbe is belekóstolhattak, mint a filozófia és a teológia. Többi osztályuk azonban semmivel nem adott többet, mint egy magyarországi városi iskola²⁴ vagy egy kisebb jezsuita kollégium. (Igaz, a magyarországi diákok ezekben az intézményekben szinte mindig az egyetemi előkészítőül szolgáló felső évfolyamokat választották.) Korántsem olyan egyszerű azonban megállapítani, hogy mely gimnáziumokat tekinthetjük akadémiaiak. A sziléziai Goldberget például Valentin Trozendorf rektor (1531–1554) nagy hatása miatt akadémiai gimnáziumnak szokás tekinteni, holott egykorúan nem is gimnáziumnak, hanem egyszerűen iskolának (*schola*) nevezték, és ötosztályos képzés folyt benne, igazi akadémiai jelleget talán csak virágkorának vége felé, 1546-ban nyert.²⁵ Számos hasonló példát lehetne arra hozni, hogy milyen szubjektív az egyes intézmények jellegének megítélése. Ha pedig az oktatás színvonala megfelelő volt, a peregrinusok akár egyszerű, professzori kart nem felvonultató gimnáziumokat, városi humanista iskolákat is használhattak az egyete-

23 A kora újkori felsőoktatásnak a maihoz viszonyítva képlékeny kategóriáiról: *Molnár Antal–Siptár Dániel*: Egyetem volt-e a „kolozsvári Báthory-egyetem”? *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 30. (2011) 347–353.

24 Kissné Bognár Krisztina erről így ír a kora újkori Bécs magyarországi peregrinusait összegyűjtő kötetében: „A földrajzi keretek tágításán túl a peregrináció fogalmát is bővebben értelmeztük, mint korábban. A kutatás elsősorban a felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatók adatainak összegyűjtésére irányult, de már az előző kötetekben is szerepeltek olyan intézmények, amelyeknek bizonyos évfolyamai inkább középiskolai szintnek feleltek meg.” *Kissné Bognár K.*: i. m. (1. jz.) 10. A 16. század magyarországi városi gimnáziumairól és tananyagukról: *Mészáros István*: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Akadémiai, Bp., 1981. (Humanizmus és reformáció 11.). A városi iskolák tananyagáról a legpontosabban a selmecbányai négyosztályos felépítésű iskola 1587. évi, ill. a lőcsei nyolcosztályos iskola 1589. évi tanrendje tájékoztat: *uo.* 86–92.

25 Az „akadémiai gimnázium” kategória nem egyértelmű tartalmáról, Goldberg kapcsán: *Christine Absmeier*: Das schlesische Schulwesen im Jahrhundert der Reformation. Ständische Bildungsreformen im Geiste Philipp Melanchthons. Steiner, Stuttgart, 2011. (Contubernium. Tübingen Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 74.) 136–140. Itt köszönöm meg Joachim Bahlcke professzor segítségét, aki levelében felhívta figyelmemet a munkára.

mek előszobájaként. Idetartozik az is, hogy a Pazmaneumnak a sorozat anyagába való felvétele sem volt teljesen probléma nélküli, hiszen az intézmény kora újkori hallgatói csak részben kapták képzésüket az épület falai között: párhuzamosan általában a bécsi egyetem (jezsuita irányítású) filozófiai és teológiai karain is folytattak tanulmányokat.

Általános kritikái észrevételeimet végül egy általam igen komolynak érzett problémával kell zárjam: a sorozat köteteiben nem, vagy nem minden esetben történik meg a beiratkozások összekapcsolása a személy azonossága alapján. Közismert, hogy a kora újkori egyetemjárás során egy diák gyakran több intézménybe is beiratkozott (igaz, ezek közül az egyik sok esetben nem egyetem, hanem akadémiai gimnázium volt). Az egyes beiratkozásokat a személymutató igyekszik összekapcsolni, az adattári rekordok is feltüntetik az adott személy többi beiratkozását, a bevezetőkből mégsem tudjuk meg, hogy az egyes korszakok és peregrinációs irányok esetében pontosan hány emberről is van szó. A két fogalom, a beiratkozás és a diák olykor öntudatlanul össze is mosódik.²⁶ Ha a diákok azonosítása a nevek egyezése vagy hasonlósága miatt nehézségeket támasztott, a szerzők inkább nem próbálkoztak vele. Ezért is illesztették be az adattár előtti magyarázó szövegbe az alábbi különös bekezdést: „Az azonos nevű, de különböző személyeket a névmutatóban nem választhattuk szét, személyre vonatkozó keresésnél tehát mind-egyiknek érdemes utánanézni. A nem azonos, de hasonló nevűeknek pl. Pop vagy Pap stb. érdemes mindkét helyen utánanézni.”²⁷ Kötetenként változó, hogy mennyi fáradságot szánt a szerző az ilyen azonosításokra, és ezeknek az indexben való érvényesítésére. Szögi Lászlónak a 16–17. századi német egyetemjárást bemutató könyve az alaposabbak közé tartozik, a mutatóban egymás után következő kakaslomnici Paulus Kunz és a szintén kakaslomnici Paulus Kuntz mégis két külön diák marad. Máskor a két személy összekapcsolása az adatbázis szintjén megtörtént (azaz a rekordban szerepelnek a kereszthivatkozások), de az index még nem tud az egyezésről. Így kap például külön sort a mutatóban Tobias Führer, egyszer a magiszteri címét jelző M. rövidítéssel (M. Tobias Führer), egyszer nélküle, illetve Daniel Budaeus és Daniel Budaeus a Budinsky. Úgy gondolom, hogy előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz nemcsak ezeket, de a nehezebb eseteket is megoldani, hogy az egyes peregrinációs irányok és korszakok súlyozásánál végre emberekről, és ne csak beiratkozásokról beszélhessünk. Ezzel összefüggésben pedig a személynevek kérdését is megnyugtatóan rendezni kell majd.

26 Egy példa: „Az adatgyűjtés során összesen 768 magyarországi diák immatrikulációját sikerült megállapítani.” *Hegyi A.*: i. m. (1. jz.) 15. (Itt valójában 768 beiratkozásról van szó.)

27 Pl. *Tar A.*: i. m. (1. jz.) 48.

Megbízható forrás-e az anyakönyv?

Az iménti mondattal akár le is zárhattam volna recenziómat, de a könyvismertetések szokásos terepét elhagyva szeretném a sorozat kora újkori köteteit közelebről is szemügyre venni. Két kérdésre kívánok választ kapni: 1. Mennyire megbízhatóak ezek az adattárak? 2. Mennyire tükrözi a Szögi László által az adatbázisra építve megrajzolt kép az egykori peregrináció teljességét?²⁸

Kezdetől világos, hogy egy adattár jellegű munkával szemben szórványos egyedi adatokra hivatkozva nem igazán lehet komoly és érvényes kritikát megfogalmazni. A kora újkor minden kutatója tud egy-két személyhez vagy beiratkozáshoz valamilyen javítást vagy kiegészítést fűzni. Ahhoz azonban, hogy a kritika általános érvennyel bírjon, az egyetemi anyakönyvekhez hasonló, szeriális jellegű forrástípusra van szükség. Én a 16–18. századból csak egyetlen ilyen ismerem, mégpedig a – méltatlanul keveset emlegetett – evangélikus lelkészavatási (ordinációs) jegyzőkönyveket.

Az ordinációs jegyzőkönyv egy olyan kötet, amelybe minden, az illetékes szuperintendens („püspök”) által lelkésszé avatott jelöltnek saját kezűleg be kellett írnia rövid életrajzát, kitérve származására, szüleire, iskolai tanulmányaira és tanárraira, illetve az avatás előtti alkalmazásaira, megjelölve azt a konkrét gyülekezetet is, amely meghívásával (*vocatio*) a szigorúan állásajánlathoz kötött avatást lehetővé tette. Az életrajzok változó hosszúságúak, egy rövid bekezdéstől akár több oldalig terjedhetnek. Egy részükben az avatás az egyetlen pontos dátum, viszont szinte mindig megtudhatjuk belőlük az összes belföldi és külföldi képzési helyszínt, és a megadott időtartamok segítségével az évszámokra is következtethetünk. Ha a folyó szövegből a képzési adatokat kiemeljük, azok teljesen alkalmasak egy statisztikai jellegű vizsgálat elvégzésére is.

Az ordinációs jegyzőkönyvek vezetésének szokása a reformáció szülőhelyéről eredt: a Wittenbergben felavatott lelkészek 1537-től vezették be kötetekbe előbb csak majdani szolgálati helyüket, majd az 1560-as évek elejétől rövid életrajzaikat is. A gazdag anyag 1572-ig terjedő része már a 19. század végén megjelent nyomtatásban.²⁹ Mivel a felekezetek kikristályosodása és az evangélikus egyházkerületek 17. század eleji létrejötte előtt a magyarországi protestáns lelkészek jelentős része Wittenbergben avattatta fel magát (sokan kifejezetten az ordináció miatt utaztak a szászországi egyetemvárosba), ezért a jegyzőkönyvek szép számban tartalmaznak

28 Szögi Lászlónak a kora újkori magyar egyetemjárásra vonatkozó, a teljesség igényével fellepő újabb összefoglalásai: *Szögi L.: Németországi i. m.* (2011) (1. jz.) 7–29.; *Uő: Wittenbergből Franekerig. A magyarországi peregrináció főbb vonásai a 17. században.* In: „Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70. éves Kósa László tiszteletére. Szerk. ifj. Bertényi Iván–Géra Eleonóra–Richly Gábor. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. 483–494.

29 *Das Wittenberger Ordiniertenbuch.* Hrsg. Georg Buchwald. I. 1537–1560, II. 1560–1572 mit Berichtigungen und Ergänzungen für die Jahre 1558–1568 aus Paul Ebers Aufzeichnungen. Wigand, Leipzig, 1894–1895. A kiadásból hamar megjelent egy magyar szempontú gyűjtés is: *Szlávik Mátyás: A Wittenbergben ordináltak anyakönyve.* *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 38. (1895) 378–379., 41. (1898) 795–796., 825–827.

magyarországi lelkészeket. A hazai egyháztörténet-írás figyelmét már a 18. században felkeltették, és Bartholomaeides János László fentebb említett klasszikus munkája (1817) is támaszkodott rájuk. A Wittenbergben ordinált magyarok teljes jegyzékét 1905-ben Stromp László közölte, az eredeti kéziratok alapján, az 1540 és 1610 közötti időszakból összesen 350 személyt gyűjtve ki.³⁰

A 16. századi magyarországi lelkészjelöltek egy másik nagy csoportja az alsó-sziléziai Briegben (Brzeg, Lengyelország) avattatta magát lelkésszé, ám az itteni ordinációs jegyzőkönyvből csak egy kis töredék (1564–1573) maradt fenn, és ahogy az első wittenbergi időszak avatásai, úgy ez sem szolgál saját kezű, iskolázási adatokat tartalmazó életrajzokkal.³¹ Meglepő adat, hogy a forrásból ismert 167 avatás közül 92 (55%) magyarországi álláshoz kapcsolódott. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy ebben az időszakban a sziléziai város még Wittenbergnél is népszerűbb ordinációs helyszínnek számított. Számos hazai lelkészjelölt valószínűleg kénytelen volt megelégedni egy szerényebb presztízst biztosító belöldi avatással, ám az esperesek által végzett 16. századi ordinációkról nagyon keveset tudunk.

A magyarországi evangélikus lelkészavatások rendszerét átfogóan az 1610. évi zsolnai, illetve az 1614. évi szepesváraljai zsinatok szabályozták.³² Az ordináció ezután gyakorlatilag az újonnan létrehozott egyházkerületek vezetőinek jogköre lett. Bár elvileg, és erős megszorításokkal, a külföldi avatás lehetősége is fennmaradt, az ordinációt szinte mindig a területileg illetékes szuperintendens (püspök) végezte, a saját szolgálati helyén. Ugyancsak e két zsinat rendelte el először a lelkészavatási jegyzőkönyvek vezetését, amely a 18–19. század fordulójáig minden kerületben latinul történt.³³

30 Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a tótrónai és blatniczai Prónay nemzetség acaai levéltárából és könyvtárából. Kiad. Stromp László. Hornyánszky, Bp., 1905. 2–147. Stromp a kiadást egy, a Prónayak könyvtárában őrzött 18. századi kézirat alapján kezdte meg, de hiányosságait látva az eredeti wittenbergi forrásból egészítette ki.

31 *Johann Soffner*: Ein Brieger Ordinationsregister aus der Zeit von 1564–1573. Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens 31. (1897) 289–310. A forrás jelentőségét értékeli: *Csepregi Zoltán*: A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján. Balassi, Bp., 2013. (Humanizmus és reformáció 34.) 172–173. A régebbi szakirodalomban: *Heinz Brauner*: Schlesien und die Slowakei. Karpantenland 12. (1941–1942) 263–274.

32 A két zsinat végzései: *Szeberinyi János*: Corpus maxime memorabilium synodorum evangelicarum Augustanae confessionis in Hungaria. Heckenast, Pest, 1848. 1–46. Az evangélikus lelkészavatások menetéről: *Samuel Klein*: Tentamen juris ecclesiastici evangelicorum Augustanae confessionis addictorum in Hungaria. Weber, Lipcse, 1840. 88–97.; *Csecsetka Sámuel*: Magyarhoni evangélikus egyházjogtan. I. A Magyarhoni Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyetemes Egyház Theológiai Akadémiája, Pozsony, 1888. 441–448.; *Payr Sándor*: A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története. I. Székely és Tárna ny., Sopron, 1924. 778–782.

33 Az ordinációs jegyzőkönyvek vezetését először az 1610. évi zsolnai zsinat rendelte el, amelynek vonatkozó végzését az 1614. évi szepesváraljai (felső-magyarországi) zsinat változatlan formában átvette: „Singuli autem superintendentes de ordinandis suum habeant protocollum, ordinandi vero omnino libro concordiae subscribere teneantur, neque aliter ad sacros ordines admittantur.” *Szeberinyi J.*: i. m. (32. jz.) 18.

Annak ellenére, hogy a 16. század wittenbergi ordináltjai között szép számban voltak a kálvini irányhoz csatlakozó magyarok is, a magyar református egyház nem örökölte meg az ordinációk eredeti rendszerét, és nem használtak ilyen jellegű jegyzőkönyveket sem. A szabály alóli kései kivételt jelent a Dunántúli Református Egyházkerület, amely 1825-ben evangélikus mintára elkezdett vezetni egy iskola-történeti kutatásokra is alkalmas ordinációs kötetet.³⁴

A kora újkori időszakból a teljes magyarországi evangélikus egyházból hat (kis jóindulattal hét) evangélikus lelkészavatási jegyzőkönyvvel rendelkezünk, ezek a budapesti Evangélikus Országos Levéltár nyilvántartásai alapján a következők (*1. táblázat*).

1. táblázat. A történeti Magyarország fennmaradt kora újkori ordinációs jegyzőkönyvei

A kötet évköre	Őrzési hely	Ordináltak száma
Ótvárosi–Sárosi Szuperintendencia (eredetileg: az öt felső-magyarországi szabad királyi város, Sáros és Szepes m.). A II. Carolina resolutio (1734) nyomán Tiszai Kerület néven, nagyobb területtel		
I. 1614–1741	Lőcse, Evangélikus Egyházközség Levéltára (eredeti)	759 fő
II. 1741–1836	Budapest, Evangélikus Országos Levéltár (eredeti)	nincs adat
Bajmóci Szuperintendencia (Pozsony, Nyitra m.). A II. Carolina resolutio nyomán egyesül a Biccsei Kerülettel Dunáninneni Kerület néven		
I. 1610–1670	Pozsony, Központi Evangélikus Levéltár (eredeti)	237 fő
Biccsei Szuperintendencia (eredetileg: Trencsén, Árva, Liptó m.). A II. Carolina resolutio nyomán egyesül a Bajmóci Kerülettel Dunáninneni Kerület néven		
I. 1610–1672, 1706–1729, 1737–1760	Pozsony, Központi Evangélikus Levéltár (eredeti)	453 fő
Gömöri (megyei) szuperintendencia. A II. Carolina resolutio nyomán beolvad a Tiszai Kerületbe		
I. 1704–1738 ³⁵	Tiszolc, Evangélikus Egyházközség Levéltára (eredeti)	120 fő
Bányai Kerület (eredetileg: Hont, Nógrád, Turóc és Zólyom m.; 1707-től része Bars és Pest-Pilis-Solt, ám 1734-ben Turóc a Dunáninneni Kerülethez kerül)		
I. 1704–1710, 1735–1807	Pozsony, Egyetemi Könyvtár Kézirattára (másolat)	433 fő
Dunántúli Kerület (eredetileg csak az Észak-Dunántúl, a 18. század második felében terjed ki a Balatontól délre eső vármegyékre)		
I. 1785–1905	Budapest, Evangélikus Országos Levéltár (eredeti)	kb. 800 fő

34 „A késő idők emlékezetében éljenek...” A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi anyakönyvei 1823–1952. Kiad. Kránitz Zsolt. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2012. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Jubileumi kötetek 1.) 8–15. Ezt a magyar református viszonylatban unikálisnak számító forrást 1825-től 1897-ig vezették, és összesen 654 lelkész bejegyzését tartalmazza, többnyire rövid életrajzot is nyújtva.

35 A jegyzőkönyv egy 18. századi latin nyelvű tartalmi kivonatát kiadta: Magyar evangélikus egyháztörténeti ememlékek i. m. (30. jz.) 187–213.

A 17–18. század vonatkozásában rendelkezésünkre áll tehát több mint kétezer hosszabb-rövidebb lelkészeletrajz, azonban akadnak fájó hiányok is. Úgy tűnik például, hogy a dunántúli evangélikusok kezdetben egy másik, a német szakirodalomban *Konkordienbuch* néven emlegetett, igénytelenebb irattípust használtak a lelkészavatások megörökítésére.³⁶ Nem más ez, mint a legfontosabb evangélikus hitvallásnak, a *Formula Concordiae*-nek (1577) az adott egyházkerületben elfogadott változata, amelyet az ordinált lelkészek, a tiszta tanításhoz való ragaszkodást saját szavaikkal megfogalmazva, néhány sorban aláírtak. Az 1596 és 1673 között felavatott 663 dunántúli lelkész életrajzát így hiába keressük, csak szolgálati helyüket és az ordináció időpontját tudjuk meg a forrásból.³⁷ Ugyanezt a típust találjuk meg az önálló erdélyi szász evangélikus egyháznál is, amelynek 1573 és 1743, illetve 1743 és 1810 között vezetett vaskos lelkészavatási jegyzőkönyvei szintén csak egyéni szövegezésű reverzálisokat, és nem életrajzokat tartalmaznak, tehát a kora újkori egyetemjárás kutatásának sem lehetnek támaszai.³⁸

Az ordinációs jegyzőkönyvek hagyományosan a magyar evangélikus egyháztörténet egyik alapforrását jelentik, ám egészen a legutóbbi időkig nem keltettek nagy figyelmet a szűkebb diszciplína határain kívül. Kutatásukhoz évtizedek óta rendelkezésre áll egy használható segédlet. A nehezen hozzáférhető ötvárosi, bajmóci, bicsei, gömöri jegyzőkönyvekről, illetve az első bányai kötetről az 1960–1970-es évek tájékán Raab Vilmos (1907–1994) nagyrócei (Revúca, Szlovákia) lelkész megbízható latin nyelvű tartalmi kivonatokat készített. Ezeknek, és a helyben található későbbi jegyzőkönyveknek, illetve 18. századi kivonatoknak segítségével az Evangélikus Országos Levéltár betűrendes cédulakatalógust épített fel a lelkészekről, amely digitalizálva 2003-tól számítógépen, majd pedig az intézmény honlapján is elérhető.³⁹ Jelenleg az ordinációs kötetek feltárására párhuzamosan két projekt is zajlik. Csepregi Zoltán és Kertész Botond az „Evangélikus Lelkészek Magyarországon (ELEM)” projekt keretében 2017-re egy majdnem teljes életrajzi

36 Ez az irattípus az ország más vidékein is ismert, de példányaikat az ordinációs jegyzőkönyvvel párhuzamosan, nem pedig helyette használták. Pl. a szepesi 24 város testvérületének (esperességének) is van egy ilyen, 1573-ban induló kötete. *Confessio doctrinarum 24. regalum*. Lőcsei Evangélikus Egyházközség Levéltára (Lőcse), jelzet nélkül. A forrás egyháztörténeti háttéréhez: *Sebők Marcell*: *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*. L'Harmattan, Bp., 2007. (Mikrotörténelem) 80–82.

37 A csak másolatban fennmaradt dunántúli kötet legjobb (teljes szövegű) kiadása: Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület történetéhez. I. Kiad. Payr Sándor. Dunántúli Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület, Sopron, 1910. 52–99.

38 A jelenleg a Román Nemzeti Levéltár nagyszombeni fiókjában őrzött erdélyi szász lelkészavatási jegyzőkönyvek 16–17. századi adatait Ernst Wagner hasznosította *Pfarrerbuch*-jában, amely igyekszik teljes életrajzokat adni az erdélyi evangélikus lelkészekről. A jegyzőkönyvekről: *Ernst Wagner*: *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. I. Von der Reformation bis zum Jahre 1700*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 22/1.) 24–29.

39 <http://eol.lutheran.hu> (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.) A „levéltári adatbázisok” menüpont alatt.

adatbázis felépítését tervezik,⁴⁰ az Arcanum pedig megkezdte az EOL-ban őrzött ordinációs anyag (eredetik és kivonatok) szkennelését. Ha végül a Szlovákiában őrzött legrégebbi, eredeti jegyzőkönyvek digitalizálása is megtörténne, minden feltétel adott lenne ennek a kivételes forrásanyagnak a hasznosításához.

Szögi László adattárának ellenőrzéséhez az imént ismertetett kötetek közül az ötvárosi–sárosi szuperintendencia lelkészavatási jegyzőkönyvét (1614–1741) fogom használni, amely a leggazdagabb 17. századi ordinációs forrásunk (*2. táblázat*). A matrikulát jelenleg Lőcsén, az evangélikus egyházközség esperesi és püspöki iratanyagokat is tartalmazó levéltárában őrzik.⁴¹ 759, Felső-Magyarországon felavatott lelkész latin nyelvű életrajzát tartalmazza. A kötetben szereplő személyek nem mind felső-magyarországi származásúak, hanem olyan értelmiségiek, akik ebben az egyházkerületben kapták meg első segédlelkészi/lelkészi állásukat. Az egyes régiók közötti, az iskolázási szokások által is erősített markáns értelmiségi migráció nyomán tehát elég sok közöttük a dunántúli és dunáninnyi születésű is. (A többség ugyanakkor természetesen felső-magyarországi, különösen nagy csoportot képviselnek a szepességiek.) Amikor más egyházkerületek élén üresedés volt, átmenetileg azokból is Felső-Magyarországra vándoroltak a lelkészjelöltek az avatás elvégzésére. (Jakob Zabler püspöksége [1686–1709] alatt nem is működött az ország más részeiben evangélikus szuperintendens.)

2. táblázat. Az ötvárosi–sárosi ordinációs jegyzőkönyv tartalma

Szuperintendens (szolgálati hely)	Működési ideje	Ordináltak száma
Peter Zabler (Lőcse) magiszter	1614–1644	212 fő
Martin Wagner (Bártfa)	1645–1666	219 fő
Michael Lieffmann (Kassa) magiszter	1666–1671	38 fő
Philipp Heutsch (Kassa) mint vicegerens	1683–1686	32 fő
Jakob Zabler (Bártfa)	1686–1709	188 fő
Johannes Schwartz (Eperjes) magiszter	1711–1729	39 fő
Christian Pfannschmied (Lőcse)	1729–1741	31 fő

Az ordinációs jegyzőkönyvben szereplő 759 személy közül 261-en folytattak külföldi tanulmányokat, tehát bő egyharmaduk nevezhető peregrinusnak. Ennek majdnem a kétszerese (560) a beiratkozások (pontosabban: iskolalátogatások) szá-

40 Kertész Botond már közre is adta az interneten az 1785 és 1920 között szolgált dunántúli lelkészek adattárát: <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-1567>.

41 *Matricula ordinatorum 1614–1741 (= MO)*. Lőcsei Evangélikus Egyházközség Levéltára, Superintendententlade V. C 23/a. helyrajzi szám. Az avatottak sorszámozása a kötetben szuperintendensenként újraindul, így az egyes ordinációkra „püspök neve/sorszám” formában hivatkozom majd. – Köszönettel tartozom a lőcsei evangélikus egyházközség volt gondnokának, Astrid Kostelníková-Zwillingovának és jelenlegi lelkészének, Daniela Štrbkovának, akik e különleges forrás használatát először lehetővé tették számomra, illetve az Evangélikus Országos Levéltár igazgatójának, Czenthe Miklósnak, aki az iratanyag 2013. évi rendezése során a kötetet lefotózta, és a fényképeket önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta.

ma. A fenti elméleti megfontolások miatt azokat a képzési helyszíneket is figyelembe vettük, amelyek valószínűleg nem tekinthetők felsőfokúnak, és listánkba felvettük a pontos település helyett csak tartományt vagy országot megadó megjelöléseket (például Szászország) is. A 261 peregrinus csaknem 15 százalékáról (32 személyről és 87 beiratkozásról) azonban le kellett mondanunk, ők olyan lelkészek, akik csak tanulmányaik befejezése után jöttek az országba, tehát semmilyen szempont alapján nem tartoznak bele a magyarországi egyetemjárásba. Mintegy felük egyébként a cseh korona országaiból érkezett: az 1630-as években döntően Csehországból, a fehérhegyi csata utáni protestáns menekülthullám részeként, később pedig főként Sziléziából.⁴²

Marad tehát a kora újkori adattárak kontrolljára 229 személy 433 beiratkozással. Ha arra gondolunk, hogy Szögi Lászlónak a teljes 1526 és 1700 közötti németországi egyetemjárást feldolgozó kötete 5252 beiratkozást tartalmaz, akkor nem lehet kérdés, hogy ez igen tekintélyes, ellenőrzésre alkalmas mennyiség. Az ordinációs jegyzőkönyvben talált iskolalátogatásokat célpontok szerint csoportosítva, és a csak az adattári sorozatban szereplő beiratkozásokkal (26 darab) kiegészítve az alábbi táblázatban foglaltuk össze (a jelentősebb, 1 százaléknál nagyobb súlyt képviselő képzési helyszíneket szürkével kiemeltük):

3. táblázat. Külföldi képzési helyszínek az ötvárosi–sárosi szuperintendencia jegyzőkönyvében (1614–1741)

Oktatási intézmény	Intézménytípus	Ordináció éve	Látog.	%
1. Altdorf , Közép-Frankföld	egyetem	1653–1695	4	0,871
2. Berlin , Brandenburg		1696–1700	2	0,435
3. Bojanow (Bojanów), Felső-Szilézia		1694	1	0,217
4. Boroszló (Breslau/Wrocław), Alsó-Szilézia	akad. gimn. (1643-tól kettő is)	1616–1633 1647–1731	47	10,23
5. Braunsberg (Braniewo), Kelet-Poroszország	akad. gimn. jezsuita	1626	1	0,217
6. Brieg (Brzeg), Alsó-Szilézia	akad. gimn.	1614–1630 1661–1702	10	2,178
7. Cambridge , Anglia	egyetem	1627	1	0,217
8. Cölln , Brandenburg		1664, 1700	2	0,435
9. Danzig (Gdańsk), Nyugat-Poroszország	akad. gimn.	1626–1731	17	3,703
10. Drezda (Dresden), Szászország	„collegium ad St. Sophiam”	1700, 1701	2	0,435
11. Elbing (Elbląg), Nyugat-Poroszország	akad. gimn.	1620–1660	14	3,050

42 Azon lelkészeket, akik a cseh korona országaiban születtek, Bohumil Sobotík cseh történész gyűjtötte ki a felső-magyarországi ordinációs jegyzőkönyvből. A 69 személyből 8 származott Csehországból, 13 Morvaországból és 48 Sziléziából. Az előbbiek között többségben voltak a szláv ajkúak. *Bohumil Sobotík: Východoslovenské ordinace 1614–1741 a české země. Materialová studie. Krajské nakladatelství v Ostravě, Ostrava, 1958.* Az adattárral is ellátott alapos könyvecskét megjelenése óta Szlovákiában is igen kevesen használták.

Oktatási intézmény	Intézménytípus	Ordináció éve	Látog.	%
12. Franeker, Frízföld (Hollandia)	egyetem	1627	1	0,217
13. Frankfurt an der Oder, Brandenburg	egyetem	1620–1702	12	2,614
14. Frankfurt am Main, Hessen		1617, 1623	2	0,435
15. Freiberg, Szászország		1639	1	0,217
16. Gera, Thüringia	„gymnasium Rutheneum”	1664	1	0,217
17. Graz, Stájerország		1620	1	0,217
18. Greifswald, Pomeránia	egyetem	1712	2	0,435
19. Halberstadt, Szászország		1620	1	0,217
20. Halle, Szászország	akad. gimn./ egyetem 1694-től	1636, 1661, 1700–1727	11	2,396
21. Hamburg	akad. gimn.	1627	1	0,217
22. Iglau (Jihlava), Morvaország	vsz. akad. gimn.	1614–1627	12	2,614
23. Jéna (Jena), Thüringia	akad. gimn.	1658–1741	32	6,971
24. Koppenhága (és Dánia)	egyetem	1624, 1659	3	0,653
25. Königsberg (Kalinyingrád), Kelet-Poroszország	egyetem	1626–1712	34	7,407
26. Küstrin (Kostrzyn nad Odrą), Brandenburg		1631	1	0,217
27. Landsberg an der Warthe (Gorzów Wielkopolski), Brandenburg		1620	2	0,435
28. Leiden, Hollandia	egyetem	1627	1	0,217
29. Lípce (Leipzig), Szászország	egyetem	1630, 1649–1732	26	5,664
30. London, Anglia		1627	1	0,217
31. Lübeck		1627	1	0,217
32. Magdeburg, Szászország		1620, 1631	2	0,435
33. Marienwerder (Kwidzyn), Kelet-Poroszország		1620	1	0,217
34. Mühlberg, Brandenburg		1694	1	0,217
35. Naumburg, Szászország	„gymnasium”	1643, 1683	2	0,435
36. Olmütz (Olomouc), Morvaország		1619	1	0,217
37. Oxford, Anglia	egyetem	1627	1	0,217
38. Párizs, Franciaország	egyetem	1627	1	0,217
39. Prága, Csehország		1614, 1623, 1627	3	0,653
40. Regensburg, Bajorország	akad. gimn. „gym. poeticum”	1626, 1631, 1641	3	0,653
41. Róma, Itália	egyetem	1620	1	0,217
42. Rostock, Mecklenburg	egyetem	1641–1669	6	1,307
43. Schneeberg, Szászország		1620	1	0,217
44. Stadthagen, Szászország	akad. gimn.	1619	1	0,217

Oktatási intézmény	Intézménytípus	Ordináció éve	Látog.	%
45. Stettin (Szczecin), Pomeránia	akad. gimn.	1620–1669	8	1,742
46. Steyr, Felső-Ausztria		1624	1	0,217
47. Stolp (Słupsk), Pomeránia		1616	2	0,435
48. Straßburg (Strasbourg), Elzász	akad. gimn. egyetem 1621-től	1617–1705	9	1,960
49. Tabor (Tábor), Csehország		1624	1	0,217
50. Teschen (Cieszyn), Felső-Szilézia		1725	1	0,217
51. Thorn (Toruń), Nyugat-Poroszország	akad. gimn.	1616–1741	47	10,23
52. Trebitsch (Třebíč), Morvaország		1624	1	0,217
53. Tübingen, Svábföld	egyetem	1627–1735	6	1,307
54. Ulm, Svábföld		1631	1	0,217
55. Wismar, Mecklenburg		1646, 1650, 1654	3	0,653
56. Weißenfels, Szászország	akad. gimn.	1690	1	0,217
57. Wittenberg, Szászország	egyetem	1616–1741	90	19,60
58. Wolfenbüttel, Szászország		1619	1	0,217
59. Zittau, Felső-Lausitz (1635-től Szászország része)		1617, 1686, 1700	3	0,653
60. Znaim (Znojmo), Morvaország		1620	1	0,217
61. Zöptau (Sobotín), Morvaország		1642	1	0,217
Anglia				
		1659	1	0,217
Brandenburg				
		1633	1	0,217
Franciaország				
		1659	1	0,217
Hollandia				
		1659	1	0,217
Lengyelország				
		1659	1	0,217
Morvaország				
		1626	1	0,217
Pomeránia				
		1633	1	0,217
Poroszország				
		1659	2	0,435
Szilézia				
		1633	1	0,217
Külföld				
		1635	1	0,217
Összesen			459	100%

Az adatok helyes értelmezéséhez még néhány fontos megjegyzés kívánkozik. 1. A táblázatban nem az iskolalátogatások, hanem az ordinációk időpontját tüntettük fel, mert csak így lehetett egységes az adatsorunk. Mivel a diákok hazatérésük után általában nem kerültek azonnal lelkészi állásba, hanem bizonyos ideig tanárként (az ordinációs életrajzok kedvelt és árulkodó fordulataival élve „in pulvere scholastico”: az iskolai porban) működtek, így jelentős, sok esetben akár 10–15 év is a csúszás az aktuális egyetemjárási trendekhez képest. (A negatív rekordot az a bazini Andreas Richter tartja, aki 1660-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, de – részben az

ismert történelmi körülmények miatt – csak 1704-ben avatták lelkésszé.) 2. Kis statisztikánk azt mutatja, hogy egy peregrinusra a jegyzőkönyvben két iskolalátogatás esik. Bár nagy a szórás, de elmondható, hogy a diákok többsége több intézményben is megfordult. Az átlagot ráadásul erősen lenyomja a 18. század első fele, amikor az akadémiai gimnáziumok látogatása fokozatosan megszűnt, és az egyetemi tanulmányok is jellemzően egy-egy helyszínre korlátozódtak. 3. Minden körülmény és a tapasztalat is amellett szól, hogy az ordinációs jegyzőkönyvben foglalt iskolázási adatok többségét hitelesnek kell tekintenünk. Kizárólag a látogatás jellegével és időtartamával szemben merülhetnek fel kétségek, és csak néhány ritka esetben. Ilyen például az 1627-ben ordinált kakaslomnici Michael Pulsko, aki 1622. évi thorni beiratkozása után, a hazai evangélikus értelmiségieknél szokatlan módon többéves európai körútra indult.⁴³ 4. A 3. táblázatból, az iskolalátogatás és a lelkészavatás közti időközt is figyelembe véve, az következik, hogy ellenőrzésünk tárgya a németországi és baltikumi területekre irányuló, durván 1600 és 1730 közötti egyetemjárás lesz, így jutunk el a sorozat már említett kilencedik, tizenegyedik és tizenhetedik kötetéhez. Úgy gondolom azonban, hogy a speciális vizsgálat során felismert tanulmányok az adattár más részeire is érvényesek lehetnek. 5. Ha a fenti három kötet (Szögi László és Tar Attila összeállításai) 17. századi–18. század eleji részeit a másik oldalról nézzük, ezek némi leegyszerűsítéssel nem szólnak másról, mint a túlnyomórészt német és szlovák ajkú magyarországi evangélikusok tanár- és lelkészképzéséről. A heidelbergi egyetem 1622. évi pusztulása után ugyanis a magyar reformátusok inkább csak átutazóként fordultak meg Németországban, a Hollandia felé vezető hosszú úton. (Ilyen átmeneti állomás volt egy időben a brandenburgi Oderafrankfurt.) A magyar egyetemjárás egyik fontos jellegzetessége éppen az, hogy az egyes peregrinációs irányok a 18. század második feléig határozottan egy-egy felekezethez kapcsolódnak, egy adott felekezet egyházi értelmiségének képzését szolgálják. Mivel a magyarországi diákok döntően az egyetemek filozófiai és teológiai karaira

43 „Ingruente peste exteris revidere licuit oras Prussicas locis distinctis Thorunium, Dantiscum, Regiomontem illic praestantissimo, doctissimo viro Cunrado Graseri reverendo conrectore M. Basilio Zolnero, M. Martino Schallero, doctissimo Nicolao Neissero, ibi doctissimo licentiato Andrea Hojero unico Lutheranae confessionis amatore, postremo reverendo et clarissimo ut et doctissimo viro domino magnifico rectore Johanne Behm, altero eximio atque excellenti linguista domino Mislenta doctoribus sacrosanctae theologiae. Exacto tandem et hoc decussis 36 mensibus, anni spatio rursus Dantiscum revidi, atque ex hinc reverenda illustria gymnasia ut Lubecense, Hamburgense proposui, post animum Hollandia insulis principalioribus corporis devolutione per mare vastum Balticum istae Norvegiae majus applicui, ubi Frisiorum Franekeram intentus perspicaciter, Hollandiae Leidam illustrissimas academias optime. Digressus vero illinc partem bonam Britannorum majorum puta Oxonium, Cantabrigiam, academias celeberrimas atque florentissimas prout testimonia mea demonstrant, typisque commissae precesiones, dimensus sum, ubi inter alias civitates Londinum metropolim longiori, quod putabam, temporis spatio intentus sum. Quia vero Dominus Deus mei misertus equites quosdam Frankones de Kornburg mihi adjunxit, Galliam revidendam in illis mihi praesumsi, in eaque praeter alias Lutetiam Parisiorum optime prospexi, academiam toto orbe florentissimam...” MO Peter Zabler/nr. 103. A 11 iskolalátogatási helyszínt felsoroló szöveg nyilvánvalóan túloz. Hogy az itt vázolt „grand tour” mégsem teljesen fiktív, azt igazolja Michael Pulsko útítársának, Samuel Frölichnek ordinációs életrajza. Frölich azonban csak egyszerű utazásról beszél. MO Peter Zabler/nr. 93.

iratkoztak, az ordinációs jegyzőkönyv az evangélikusok tekintetében elég jól lefedti a teljes peregrinációt. Annak ellenére is, hogy a hazai német polgárság köréből a 17–18. században lényegesen több jogász és orvos került ki, mint a magyarok közül. 6. Elemzésemben a diákok etnikai hovatartozásával, anyanyelvével külön nem foglalkozom, úgy gondolom azonban, hogy az a becslés, amelyet Szögi László a szlovákságnak a németországi peregrinusokon belüli 16–17. századi részarányára megadott⁴⁴ (8%), az életrajzok fényében kevésnek tűnik. A kérdést megnyugtatóan csak egy nagyon összetett, több szempontot és minden forrást figyelembe vevő vizsgálat tisztázhatná.

Az adatok kigyűjtése után egyszerű és kézenfekvő módszerhez folyamodtam. Az ordinációs jegyzőkönyvből ismert 433 beiratkozást (iskolalátogatást) egyenként ellenőriztem a sorozat kötetében (főként az említett háromban). Ha ezekben nem találtam, megnéztem magukban az anyakönyvkiadásokban is.⁴⁵ A 433 beiratkozásból 229 darab szerepelt valamelyik Szögi László-féle adattárban, tehát

44 Szögi L.: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) 18.

45 Az anyakönyvkiadásoknak a táblázatokban szereplő kötetét a Szögi László, ill. Tar Attila által használt rövidített alakban idézzük majd. Ezek az intézmények betűrendjében a következők (a regiszterköteteket nem sorolom fel, a rostocki beiratkozásokat a fent említett internetes portálon néztem meg): **Altdorf**. Die Matrikel der Universität Altdorf. I. Hrsg. Elias von Steinmeyer. Stürtz, Würzburg, 1912. (= MUA I.) **Danzig**. Księga wpisów uczniów gimnazjum gdańskiego 1580–1814/Catalogus discipulorum gymnasii Gedanensis 1580–1814. Kiad. Zbigniew Nowak–Przemysław Szafran. Polska Akademia Nauk.–Biblioteka Gdańska, Warszawa–Poznań, 1974. (= CDGG) **Elbing**. Matrikel des Gymnasiums zu Elbing (1598–1730). 1. Lieferung. Hrsg. Hugo Abs. Danziger Verlags-Gesellschaft, Danzig, 1936. (= MGE I.) **Frankfurt an der Oder**. Aeltere Universitätsmatrikeln. I. Universität Frankfurt an der Oder. I–II. (1506–1648). Hrsg. Ernst Friedländer. Hirzel, Leipzig, 1887–1888. (= MUF) **Halle**. Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. I–II. Hrsg. Fritz Juntke–Charlotte Lydia Preuß. Universitäts- und Landesbibliothek, Halle, 1960–1994. (= MML) **Jéna**. Die Matrikel der Universität Jena. I. 1548 bis 1652. Hrsg. Georg Mentz–Reinhold Jauernig. Fischer, Jena, 1944., II. 1652–1723. Hrsg. Reinhold Jauernig–Marga Steiger. Böhlau, Weimar, 1964. (= MUJ) **Königsberg**. Die Matrikel und Promotions-Verzeichnisse der Albertus-Universität zu Königsberg in Preussen 1544–1829. I–II. Hrsg. Georg Erler. Duncker und Humblot, Leipzig, 1910–1917. (= MUK) **Lipcse**. Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig 1559–1809. I–III. Hrsg. Georg Erler. Griesbeck & Devrient, Leipzig, 1909. (= JMUL) **Straßburg**. Die alten Matrikeln der Universität Strassburg 1621 bis 1793. I. Die allgemeinen Matrikeln und die Matrikeln der philosophischen und theologischen Facultät. Hrsg. Gustav C. Knod. Trübner, Strassburg, 1897. (= MUS I.) **Thorn**. Metryka Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego/Matricula discipulorum Torunensis gymnasii academici 1600–1817. I–II. Kiad. Zenon Hubert Nowak–Janusz Tandecki. Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Toruń, 1997–1998. (= MDT) **Tübingen**. Die Matrikeln der Universität Tübingen. II. 1600–1710. Hrsg. Albert Bürk–Wilhelm Wille. Universitätsbibliothek, Tübingen, 1953. (= MUT II.) **Wittenberg**. Album Academiae Vitebergensis. IV. – Jüngere Reihe. Teil 1. (1602–1660). Textband. Hrsg. Bernhard Weissenborn. Historische Kommission, Magdeburg, 1934. (= AAW IV.); Album Academiae Vitebergensis. VI. – Jüngere Reihe. Teil 2. (1660–1710). Hrsg. Fritz Juntke. Universitäts- und Landesbibliothek, Halle, 1952. (= AAW VI.); Album Academiae Vitebergensis. VII. – Jüngere Reihe. Teil 3. (1710–1812). Kiad. Fritz Juntke. Niemeyer, Halle, 1966. (= AAW VII.). Az egyetemi anyakönyvkiadásokról általános tájékoztatás: https://www.uni-due.de/ub/archiv/matrikel_literatur.shtml (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.)

204 nem. Ez első hallásra rosszul hangzik, de a különbözetnek csak kis hányada vezethető vissza a szerzők pontatlanságára.

A hiány leggyakoribb oka (117 darab, ha a pontatlan helymegjelöléseket nem számítjuk) egyszerűen az, hogy az intézmény kimaradt a gyűjtésből. Ennek hátterében pedig általában az áll, hogy az iskolának nem maradt fenn anyakönyve. A hiányzó képzési helyszínek nem egyetemek, hanem akadémiai gimnáziumok vagy hivatalosan „középfokú” iskolák. Ebbe a kategóriába sorolható be a néhány 1621 előtti strasbourg és 1694 előtti hallei beiratkozás is, mert az intézmények egyetem-mé alakulása előtről nem maradtak fenn anyakönyvek. Az már első pillantásra látszik, hogy regionális tekintetben a legnagyobb hiányt a cseh korona országai képviselik (erről alább még lesz szó), és együtt viszonylag számottevő csoportot alkotnak a brandenburgi, szászországi és pomerániai akadémiai gimnáziumok (vagy gimnáziumok) is.

A hiányok egy kisebb hányada (11 iskolalátogatás) arra vezethető vissza, hogy az ordinációs jegyzőkönyvben szereplő tanulmányokat a diák beiratkozás nélkül folytatta. Ez egy közismert jelenség, ami azonban a magyarországi német és szlovák evangélikusok peregrinációjában nem annyira erős, mint a magyar reformátusoknál. Érdekes, hogy a motívum fordítottja is feltűnik: 26 esetben az ordinációs életrajz nem tüntet fel egy-egy olyan intézményt, ahova pedig a Szögi-sorozat tanúsága szerint szabályosan beiratkozott. Általában olyan egyetemekről van szó, ahol a diák nagyon rövid időt töltött el, és ezért nem tartotta érdemesnek azokat megemlíteni. (Például az evangélikusok esetében is gyakran átmeneti helyszínek minősült Oderafrankfurt.) Más oka is lehetett azonban a szerénységnek: az 1651-ben ordinált szepesbélaei Johannes Gresch valószínűleg azért nem vallotta be életrajzában 1647 és 1649 között folytatott elbingi tanulmányait, mert ez, az intézmény irénista légköre miatt, a magyarországi lutheránus ortodoxia szemében nem számított jó ajánlólevélnek.⁴⁶ Statisztikánkba minden esetben felvettük ezeket a nem hangsúlyozott beiratkozásokat is.

Mivel a munkát nem számítógépek végezték, hanem esendő emberek, olykor természetesen előfordult az is, hogy az adattári kötet összeállítója egy szabályosan beiratkozott magyarországi diákot nem vett észre a nyomtatott anyakönyvben. Az ordinált személyekhez kapcsolódó és az anyakönyvkiadásokban szereplő összesen 269 iskolalátogatásból 14 vezett el ilyen módon (*4. táblázat*), ami valamivel több, mint 5 százalék. Véleményem szerint azonban a vizsgált három kötet teljes anyagában a figyelmetlenségből származó hiányok aligha lehetnek ki többet 1-2 százaléknál. Ez teljesen elfogadható mennyiség, és a nagy tendenciákon mit sem változtat.

Bizonyos beiratkozások és lelkészek pedig egyszerűen azért nem szerepelnek Szögi László és Tar Attila adatgyűjtésében, mert nem magyarországi születésűek. Az előzőekben már kizártuk azokat, akik tanulmányaik befejezése után telepedtek meg az országban, nem róluk van tehát szó. Ezt a másik csoportot olyan személyek alkotják, akik gyermekként vagy fiatal korukban kerültek Magyarországra, alsóbb

46 MO Martin Wagner/nr. 97.

4. táblázat. Az anyakönyvekben szereplő, de a Szögi-féle sorozatból hiányzó beiratkozások (a félkövérrel kiemelt személyek nem szerepelnek az ordinációs jegyzőkönyvben sem, véletlenül bukkantam rájuk)

Sorszám	Beiratkozás ideje	Helyszín	A diák neve [születési hely az ordinációs jegyzőkönyvben/ anyakönyvben]	Forrás
1.	1600 eleje	Frankfurt an der Oder	Martinus Weigmann [Bártfa (Sáros m.)/ <i>Bartphensis</i>] ⁴⁷	MUF I. 436.
2.	1622. nov. 13.	Thorn	Michael Pulsko [Kakaslovníc (Szepes m.)/ <i>Scepusiensis</i>]	MDT I. 64.
3.	1624. szept.	Thorn	Paulus Barani Paludinus [Svábóc (Szepes m.)/ <i>Svevovila</i>]	MDT I. 71.
4.	1624. szept.	Thorn	Johannes Fabini [Poprád (Szepes m.)/ <i>Popradiensis</i>]	MDT I. 71.
5–6.	1626. márc. 26.	Thorn	Johannes Lani és Elias Lani „Jonae fratres” [Toporc (Szepes m.)/–]	MDT I. 73.
7.	1637 vége	Thorn	Johannes Pilleman [Szepesrökus (Szepes m.)/ <i>Scepusiensis</i>]	MDT I 114.
8.	1648. okt. 28.	Wittenberg	Valentinus Perack [Kapronca (Sáros m.)/ <i>Capronicensis Pannonius</i>]	AAW IV. 467.
9.	1655 nyári félév	Lipcse	Georgius Toppertzer [Szepesszombat (Szepes m.)/ <i>Georgiomontanus</i>]	MUL II. 460.
10.	1663. jún. 29.	Wittenberg	Nicolaus Belusky [Bellus (Trencsén m.)/ <i>Trentschiniensis</i>]	AAW VI. 17.
11.	1663. nov. 29.	Thorn	Andreas Curani [Roskovány (Sáros m.)/ <i>Slavus Rescovianus</i>]	MDT I. 176.
12.	1672. máj.	Danzig	David Hauck [Lőcse (Szepes m.)/ <i>Leutschoviensis</i>]	CDGG 224.
13.	1689. okt. 3.	Jéna	Samuel Günther [Lőcse (Szepes m.)/ <i>Leutschoviensis Hungarus</i>]	MUJ II. 340
14.	1711. okt. 3.	Wittenberg	Petrus Viczay/Molnár [Vica (Sopron m.)/ <i>Hungarus Trans-Danubiensis</i>]	AAW VII. 505.
15.	1713. aug. 31.	Halle	Johannes Trautmann [Lőcse (Szepes m.)/ <i>Leutschoviensis Hungarus</i>]	MML I. 455.
16.	1716. máj. 12.	Halle	Samuel Günther [Lőcse (Szepes m.)/ <i>Leutschovia Hungarus</i>]	MML I. 193.

fokú tanulmányaikat vagy azok egy részét is itt végezték, innen indultak peregrinálni, egyetemi tanulmányaik alatt gyakran tűntek fel Hungarus diákok társaságában, és visszatérve Magyarországon helyezkedtek el tanárként, lelkészként⁴⁸ (22 személy 51 beiratkozással) (5. táblázat). Általában a cseh korona országaiból érkezett menekültek, migránsok, akik az egyetemekre és akadémiai gimnáziumokba születési helyük alapján, de talán egyfajta identitást is kifejezve, mint csehek,

47 Az oderafrankfurti tanulmányokat megerősíti a diák album amicorum is. *Emődi András*: Martinus Weigmann peregrinációs albuma (1598–1621). *Acta Papensia* 7. (2007) 1–2. sz. 29–50.

48 Életútjukról Bohumil Sobotík adattárában lehet olvasni: *Sobotík, B.*: i. m. (42. jz.) 37–63.

sziléziaiak és morvák (stb.) iratkoztak be. (Ahogy a matrikulák más adatai, úgy általában ezek is bementésen, a diák közlésén alapultak.) Kivételt csak a sziléziai származású Valentin Hancke képez, aki 1637-ben a thorni anyakönyvben beszercebányaiként tűnik fel, és emiatt – ezzel az egy képzési helyszínnel – Szögi László baltikum-i kötetében is szerepel.

5. táblázat. Azon nem magyarországi születésű felső-magyarországi lelkészek, akik részben vagy egészében Magyarországon végzett tanulmányok után indultak külföldi tanulmányútra

Sorszám	(Ordináló püspök/ sorszám) Név	Származási hely megjelölése és [standard névalakja]	Külföldi képzési helyszínek (mo.-i tanulmányok után)	Avatás dátuma
1.	(Z/1.) Johannes Blasy	Vartembergeno Silesius [Wartenberg, Szilézia; ma: Syców, Lengyelország]	Prága	1614. máj. 28.
2.	(Z/63.) Martinus Cedichius	Silesius Megastrellicensis [Groß Strehlitz, Szilézia; ma: Strzelce Opolskie, Lengyelország]	Trebitsch	1624. febr. 28.
3.	(Z/100.) Christophorus Lovczani	Teschnensis Silesius [Teschen, Szilézia; ma: Cieszyn, Lengyelország]	Frankfurt an der Oder (1622. aug. v. szept. MUF I. 662.), Danzig (1622. okt. CDGG 114.)	1627. máj. 13.
4.	(W/7.) Matthias Hassius	Scotschoviensis Silesius [Skotschau, Szilézia; ma: Skoczów, Lengyelország]	Thorn (1631. máj. 12. MDT I. 94.)	1645. dec. 11.
5.	(W/16.) Melchior Klies	Neotitschinio Moravus [Neutitschein/Nový Jičín, Csehország]	Königsberg (1638. jún. 21. MUK I. 392.)	1646. márc. 4.
6.	(W/37.) Georgius Fischer	Chlumecensis Bohemus [Chlumetz an der Zidlina/ Chlumec nad Cidlinou, Csehország]	Elbing (1643. jún. 20. MGE I. 111.), Königsberg (1645. máj. 15. MUK I. 467.)	1646. jún. 31.
7.	(W/38.) Martinus Adami	Teuto-Brodenus [Deutschbrod/Havlíčkův Brod, Csehország]	Thorn (1640. szept. 18. MDT I. 125.), Königsberg (1641. febr. 25. MUK I. 418.)	1646. júl. 15.
8.	(W/46.) Johannes Georgius Langsfeldius	[Leobschütz, Szilézia; ma: Głubczyce, Lengyelország]	Thorn (1642. tavasz. MDT I. 131.), Wismar , Rostock (1643. aug.), Königsberg (1644. jún. 9. MUK I. 456.)	1646. szept. 9.
9.	(W/50.) Valentinus Hancke (testvérével: Johannes Hanckével együtt iratkozik be Königsbergben)	Angelopolitanus Silesius [Engelsberg, Szilézia; ma: Andělská Hora, Csehország]	Thorn (1637. <i>Szögi L.</i> : Baltikum-i i. m. [1. jz.] nr. 692. Novisoliensis) Elbing (1637. júl. 7. MGE I. 102.), Königsberg (1639. ápr. 28. MUK I. 400.)	1646. nov. 22.

Sorszám	(Ordináló püspök/ sorszám) Név	Származási hely megjelölése és [standard névalakja]	Külföldi képzési helyszínek (mo.-i tanulmányok után)	Avatás dátuma
10.	(W/55.) Melchior Meltzel	Neotitschinus Moravus [Neutitschein/Nový Jičín Morvaország]	Danzig (nem szerepel), Königsberg (1641. szept. 2. MUK I. 425.)	1647. jún. 16.
11.	(W/68.) Johannes Georgius Planck	Ambergensis Palatinus [Amberg, Felső-Pfalz]	Boroszló, Wittenberg (1646. ápr. 25. AAW IV. 441.)	1648. jún. 21.
12.	(W/78.) Johann Reinhardus Mangg 2 db	[Weiterfeld, Alsó-Ausztria]	Tübingen (1642. szept. 13. MUT II. 221.), Straßburg (1642. szept. 20. teológiai kar. MUS I. 612. 1644. febr. filozófiai kar. MUS I. 534.)	1649. márc. 21.
13.	(W/79.) Michael Gnendel	[Kulmbach, Felső- Frankföld]	Thorn (1645 ősz. MDT I. 143.), Königsberg (1646. dec. 11. MUK I. 482.)	1649. máj. 2.
14.	(W/118.) Christianus Langsfeld	[Leobschütz, Szilézia; ma: Głubczyce, Lengyelország]	Elbing (1646. szept. 22. MGE I. 116.), Wismar, Königsberg (1648. aug. 18. MUK I. 500.)	1654. nov. 14.
15.	(W/128.) Paulus Kray	Praerovia-Moravus [Prerau/ Přerov, Morvaország]	Thorn (1651. nyár. MDT I. 157.), Wittenberg (1653. júl. AAW IV. 520.)	1656. júl. 30.
16.	(W/145.) Valerinus Berlinius	Silesius (Plesna) [Plesná, Szilézia; ma: Csehország]	Lengyelország, Poroszország, Dánia, Hollandia, Anglia, Gallia (sehol nincs nyoma)	1659. márc. 9.
17.	(W/195.) Georgius Chilek	Teschinio-Silesius [Teschen, Szilézia; ma: Cieszyn, Lengyelország]	Boroszló, Frankfurt an der Oder (1656. máj. 3. MUF II. 56.) Cölln, Gera (Rutheneum), Jéna (1658. nyári félév. MUJ II. 129.)	1664. dec. 20.
18.	(W/217.) Johannes Gamius/Swadba	Teschinio Silesius [Teschen, Szilézia; ma: Cieszyn, Lengyelország]	Jéna (1663. jún. 18. MUJ II. 280.)	1666. ápr. 17.
19.	(L/3.) Johannes Meltzelius (Melchior Meltzel testvére)	Neotitschinio-Moravus [Neutitschein/Nový Jičín Morvaország]	Danzig (nem szerepel), Königsberg (1641. szept. 2. MUK I. 425.)	1667. jan. 3.
20.	(L/8.) Adamus Chwistkowitz	Plesna Silesius [Plesná, Szilézia; ma: Csehország]	Brieg (gymnasium ducale), Jéna (1662. ápr. 16. MUJ II. 131.)	1667. jún. 20.

Sorszám	(Ordináló püspök/ sorszám) Név	Származási hely megjelölése és [standard névalakja]	Külföldi képzési helyszínek (mo.-i tanulmányok után)	Avatás dátuma
21.	(L/23.) Venceslus Ritzmannus	[Teschen, Szilézia; ma: Cieszyn, Lengyelország]	Thorn (1655 közepe. MDT I. 165.), Stettin , Rostock (1657. szept.)	1669. jún. 23.
22.	(Z/149.) Jacobus Gruschka	Bilicio-Silesius [Bielitz, Szilézia; ma: Bielsko-Biala, Lengyelország]	Boroszló (gymn. S. Elisabethae), Lipcse (1703. téli félév. JMUL II. 148.)	1705. szept. 6.
Összesen 51 beiratkozás				

A jelenség fordítottja is ismert, amikor magyarországi származású, de idegenbe szakadt személyek tűnnek fel egy matrikulában magyarként. Christoph Preiß von Springenburg, ismert humanista tudós, a königsbergi egyetem poétikaprofesszora 1515-ben született Pozsonyban,⁴⁹ 1579-ben és 1583-ban összesen négy fia iratkozott be az Albertinára, mind a négyen Pannoniusként,⁵⁰ mégpedig annak ellenére, hogy valószínűleg nem Magyarországon születtek: a származási jelzőt egyszerűen megörökölték apjuktól. Az ordinációs jegyzőkönyvben szereplő boroszlói születésű Augustinus Serpilius, egy, a gyászévtizedben száműzetésbe kényszerült szepességi értelmiségi család sarja azonban nem így járt el, amikor 1692-ben Danzigban és 1694-ben Lipcsében megkezdte tanulmányait, hiszen mindkét helyen boroszlói diákként szerepel.⁵¹ (Én is kihagytam gyűjtésemből, annak ellenére, hogy később visszatért szülei hazájába.)

A fenti példák a Szögi-féle vállalkozás egyik alaptételét érintik. Vajon tényleg a születési hely a döntő abban a tekintetben, hogy kit tekinthetünk a „magyar” peregrináció részének? A kutatás nagy kérdése mégiscsak az lenne, hogy kik kerültek ki a magyarországi képzési rendszerből, és mit hoztak vissza magukkal az európai felsőoktatásból, és ebből a szempontból a születési helynek nincs jelentősége. Ahogy azt a tescheni származású Venceslaus Ritzmann írja verses formájú ordinációs önéletrajzában: „Silesia me genuit, sed musas Pannonia auxit.”⁵² Nem láttam olyan okot, ami alapján ezeket a személyeket kizárhattam volna a magyarországi peregrinációra vonatkozó gyűjtésből. Véleményem szerint Szögi László adattárában is ott lenne a helyük. A jelenségnek a lelkészavatási jegyzőkönyvben szereplő huszonnégy példája között van az a morva Paul Kray is, aki a 18. századi Késmárk életében jelentős szerepet játszó Kray família őse.⁵³ Jellemző, hogy

49 *Fritz Gause*: Wanderungsbewegungen und kulturelle Beziehungen zwischen Preussen und Ungarn. Jahrbuch der Albertus Universität zu Königsberg 10. (1960) 279–280.

50 *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 1150–1153.

51 MO Jakob Zabler/nr. 135.; CDGG 260.; MUL II. 424.

52 MO Michael Lieffmann/nr. 23.

53 *Bruckner Győző*: Kray Jakab a késmárki vértanú, közéleti szereplése és diplomáciai működése II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. MTA, Bp., 1927. 7–9.

ezeknek a családoknak a következő generációja már Hungarusként tűnik fel az egyetemi anyakönyvekben.⁵⁴

Az ordinációs jegyzőkönyv alapján kirajzolódó csoport léte ugyanakkor arra is rávilágít, hogy az országhatárokhoz igazodó vagy éppen egyes tartományokra korlátozódó gyűjtés számos érdekes és fontos jelenség mellett elsiklik. Míg a magyar reformátusok egyetemjárását jól lehet vizsgálni a hagyományos keretek között, addig a térben mobilis német evangélikus értelmiséget csak megszorításokkal. Sosem szabad elfelejtenünk, hogy ők nem csupán Magyarország lakói voltak, hanem egy német lutheránus óriásrégió részei is.⁵⁵ Ugyanígy érdemes szem előtt tartani azokat a 17. századi kényszermigráció által is erősített, a szakirodalom által alig feltárt kapcsolatokat, amelyek a szlovák nyelvterületet Morvaország és Csehország üldözött protestánsaival összekötötték.

Felsoroltuk tehát, hogy milyen okok állnak annak hátterében, hogy a lelkészavatási jegyzőkönyvben szereplő iskolalátogatások egy részét hiába keressük Szögi László sorozatában. Az összehasonlítás azonban nemcsak hiányokra mutat rá, hanem pontatlanságokra, tipikus jelenségekre is. Az alábbiakban ezeket fogjuk, az adattár mezői szerint haladva, ismertetni.

A legelső problémát maga a személynév jelenti. Gyakran már az anyakönyvet vezető egyetemi/gimnázumi tisztviselő félrehallja. Így lesz például a verselő Venceslaus Ritzmannból Britzmann a rostocki anyakönyvben. A német nevekkel azonban az adminisztráció általában viszonylag könnyen megbirkózott, hiszen ismerős csengésűek voltak, ezért a németországi anyakönyvekben ritkán találni olyan durva félrehallásokat, mint a furcsa magyar nevek tömegével birkózó franekeri és leideni matrikulákban. A szlovák evangélikusok azonban már komolyabb kihívást jelentettek. A kucsini (Zemplén m.) Michael Czapkóból így válik Thornban Sapko, Danzigban Zapkau, csak Wittenbergben szerepel a saját maga által használt forma: Czapko.⁵⁶ Nem csoda, hogy Szögi László a három beiratkozást nem tudta összekötni. A jelenséghez természetesen a helyesírás kialakulatlansága, a névalakok változatossága is hozzájárult.

A tévedések második szintjét az anyakönyvek 19–20. századi kiadóinak köszönhetjük. A szepesbélei Tobias Weißból félreolvasás miatt lesz a königsbergi matrikula kiadásában Masius, a szepesszombati Andreas Thannból pedig 1657. évi wittenbergi beiratkozása kapcsán Zahn.⁵⁷ (Utóbbi hibát Zoványi Jenő lexikonára támaszkodva Szögi László sikeresen leleplezi, ám ennek következményeit a muta-

54 Néhány példa: Christianus Langsfeld (Iglavio-Hungarus) 1677. ápr. 28. Jéna; Victorinus Berlinus (Fforo Caesarius Hungarus) 1676. ápr. 20. Hamburg; Michael Chileck (Scepusio Hungarus) 1677. jún. 6. Frankfurt an der Oder; Daniel Gamius (Caesario-forensis Hungarus) 1694. júl. 7. Königsberg. *Szögi L.: Németországi i. m.* (2011) (1. jz.) nr. 558. 1158., 1680., 5207.

55 Szűkebb, regionális keretben Csepregi Zoltán is ugyanezt hangsúlyozza, amikor a morva–magyar és sziléziai–magyar határ 16. századi átjárhatóságáról („kishatárlépésekről”), erős személyi és kulturális kapcsolatairól ír. *Csepregi Z.: i. m.* (31. jz.) 166–209., kül. 171–174.

56 MO Martin Wagner/nr. 163.; *Szögi L.: Baltikumi i. m.* (1. jz.) nr. 457. és 797.; *Uő: Németországi i. m.* (2011) (1. jz.) nr. 4534.

57 *Szögi L.: Németországi i. m.* (2011) (1. jz.) nr. 1508. és 4460.

tóban nem vonja le.) A körmöcbányai Elias Lasitius nevét szintén rosszul olvasta ki Georg Erler (Laritus), adattárunk sajnos ezt a téves alakot tekinti mérvadónak, és nem a thorni anyakönyvben szereplő helyes családnevet.⁵⁸

További problémát jelentenek a 16–17. századi értelmiségi körökben bevett, latin és görög szavakból képzett humanista névalakok, amelyek gyakran megakadályozzák az egy személyhez kapcsolódó beiratkozások összekötését.⁵⁹ A szepesbélai Johannes Raab a thorni anyakönyvben még könnyen felismerhető alakban szerepel (Rapp), ám 1644-ben Elbingben és 1645-ben Königsbergben már mint Corvinus iratkozik be (Rabe/corvus = holló).⁶⁰ Ugyanerre a csapdára példa Daniel Plorantius is, aki 1677-ben Danzigban humanista néven szerepel, de két évvel később Königsbergben már eredeti német néven: Weinerként tűnik fel (Weiner/plorans = síró).⁶¹ A korszak képlékeny családnevei azonban latinizálás nélkül is sok buktatót hordoznak. (Tonk Sándorék éppen ezért döntöttek kora újkori adattáruk keresztnevek szerinti tagolása mellett.) Még a 17–18. század fordulóján is megeshet, hogy a markáns helyváltoztatás elővarázsolt egy, a származási helyből képzett új vezetéknevet. A Zólyom megyei Ocsováról származó Matthaeus Thomani 1690-ban Matthaeus Ocsovaiként iratkozik be a wittenbergi egyetemre.⁶² A Sopron megyei Vicán született Molnár Péter 1711-ben Vicai Péter névalakkal tűnik fel ugyanebben az anyakönyvben.⁶³ A 17. században olykor az apa foglalkozásának nevéből keletkezett vezetéknev. Egy domidoctus diák, Andreas Molitoris ordinációs életrajzából például kiderül, hogy Johannes Hudkius puhói (Trencsén m.) molnár fia.⁶⁴

A német nevek írása esetében gyakori magánhangzó-variációk is okozhatnak kisebb problémákat. Az ordinációs jegyzőkönyvben szereplő hiteles, saját kezűleg írott név kissé eltérő formában tűnhet fel az anyakönyvben. A szepesolaszi Valentinus Schürger így lesz az oderafrankfurti anyakönyvben Schirger,⁶⁵ és a löcsei Johannes Trautmann ezért jegyzik fel Treitmannként.⁶⁶ Ez a jelenség már átvezet minket a nevek modernizálásának és egységesítésének témaköréhez. Az

58 Az ordinációs jegyzőkönyv saját kezű bejegyzése a helyes írásmóddal kapcsolatban egyértelműen eligazít: MO Peter Zabler/nr. 202.; *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 716.; *Uő*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 1437.

59 A hazai evangélikus értelmiségiek humanista névhasználatáról: *Andreas Schmal*: Vita superintendentum evangelicorum in Hungaria. Commentatio venturae posteritatis gratia anno post reparatum salutem MDCCLI. In: Monumenta evangelicorum Augustanae confessionis in Hungaria historica. I. Kiad. Fabó András. Osterlamm, Pest, 1861. 51–52. – A humanista név több család esetében állandósult is. A legismertebb példa erre az a Serpilius (Quendel) család, amelyből az imént említett boroszlói születésű Augustinus Serpilius is származott.

60 MO Martin Wagner/nr. 41.; *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 563. és 743.; *Uő*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 1501.

61 MO Philipp Heutsch/nr. 29.; *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 477.; *Uő*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 1645.

62 MO Jakob Zabler/nr. 31.; *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 4961.

63 MO Johann Schwartz/nr. 6.; AAW VII. 505.

64 MO Michael Lieffmann/nr. 36.

65 MO Peter Zabler/nr. 129.; *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 460.

66 Johann Schwartz/nr. 38.; *Tar A.*: i. m. (1. jz.) nr. 1641.

adattárakból hiányolom a problémára való tudatos reflexiót. A kötetek összeállítói valamelyest egészen biztosan támaszkodtak a standard névtani szótárakra,⁶⁷ ám még általánosságban sem idézik őket, és a nevek kezelése nagyon szeszélyes. Itt nem csak arra a könnyen megemészthető formai apróságra gondolok, hogy az egyik kötetben dőlt zárójelben, kiemelés nélkül találjuk meg az anyakönyvben szereplő névalakot, a másikban pedig a név elé van beillesztve dőlt betűvel, hanem a modernizálás következetlenségére, ami pedig a személynévmutatóra is rányomja bélyegét. Ha például Langiust helyesen Lang formában tüntetjük fel, akkor Johannes Grossius miért nem Gross? Mi indokolhatja azt, hogy a nyilvánvalóan német nemzetiségű Victorinus Berliniust „Berlini” és nem „Berliner” formában modernizáljuk? A szepesbélai Johannes Popradius, aki aligha lehet más etnikumú, mint német vagy szlovák, miért lesz Poprádi? Én az olyan esetekben, amikor nem teljesen egyértelmű az illető nemzetisége, inkább az eredeti latinos alak meghagyását javasolnám. Jól mutatja a „magyarosítás” problematikus voltát Georgius Barani esete, aki 1554-ben bártfaiként iratkozik be wittenbergi egyetemre.⁶⁸ Nevét Szögi László Baranyi formára hozza, pedig ahogy a 17. századi svábóci születésű Paulus Barani példája is mutatja,⁶⁹ egészen biztosan nem magyar származású személyről van szó. A személynév szükséges egységesítése során tehát nagyon óvatosan kellene eljárni.

Az ordinációs jegyzőkönyv nem csak a személynév tekintetében tud többet az anyakönyveknél: sok esetben kiderül belőle a szülő foglalkozása és a diák társadalmi állása is. Ezek az adatok egy egyetemi matrikulában általában csak akkor szerepelnek, ha a diák apja lelkész, vagy ő maga nemes. A szülő foglalkozására vonatkozóan pontos statisztikát nem készítettem, de a teljes anyag gyors átnézése után úgy tűnik, hogy az ordinált lelkészek tekintélyes százaléka, legalább fele, lelkészcsaládból származik.

Az adattári tételek következő elemét a diák születési helye képezi. A tisztességesebben vezetett egyetemi anyakönyvek általában két információt is megadnak: 1. hogy a beiratkozó melyik országból származik (Hungarus/Transylvanus/Pannonius stb.) vagy ritkábban, hogy milyen nemzetiségű (Saxo/Sclavus), 2. illetve hogy mely településen született. (A szepességiiek esetében olykor ezt helyettesíti a „Scepusiensis” jelző, ám „Scepusius” formában az ország megjelölése helyett is feltűnik.) Az ordinációs életrajzok kezdetén a személynév után ugyanezzel a két

67 Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1993.; Albert Heintze–Paul Cascorbi: Die deutschen Familiennamen: geschichtlich, geographisch, sprachlich. Buchhandlung des Waisenhauses, Halle–Berlin, 1933. (és további kiadásai). Az előbbiekhöz hasonló átfogó szlovák névtani kézikönyvet sajnos nem ismerek.

68 Szögi L.: Németországi i. m. (2011) (1. jz.)nr. 2882.

69 MO Peter Zabler/nr. 126. Az 1633. június 12-én ordinált Paulus Barani egy humanista névalakkal (Paludinus) is kiegészítve szerepel az ordinációs jegyzőkönyvben. Az a gyanúnk, hogy egyetlen szlovák származású lelkészdinasztiáról van szó, amely a Barani családnév átalakított, szlovákul ingoványt jelentő formájából (barina) képzett magának humanista nevet (palus = mocsár, paludinus = mocsári). Igaz, az 1634-ben a rostocki egyetemre beiratkozó Johannes Paludinus (Szögi L.: Németországi i. m. [2011] [1. jz.] nr. 2237.) állítólag több rostocki nyomtatványban is szerepel Paludnik névalakkal, tehát a kérdés talán nem oldható meg ilyen egyszerűen.

jelzőtípussal találkozunk, de nem feltétlenül azonos formában. Hol szintén párosával (például Bela-Panonius), hol csak a konkrét település latin melléknévi (például Briznensis) vagy alanyesetbe tett alakját megadva. Az előbbi eset érdekes, hiszen logikusan azt gondolnánk, hogy csak a nem magyarországi születésűek tüntetik fel az országot. Az egy- vagy kéttagú melléknévi jelzők a 17. század végén–18. század elején erősen megritkulnak a jegyzőkönyvben, és szinte teljesen eltűnnek a név mögül, ekkor már csak a folyó szöveg tudósít a születési helyről. A származási jelzők egyébként nagyon fontos segítséget jelentenek a magyarországi diákok gyűjtésében, ha ezek hiányoznak, és csak a településnév szerepel az intézményi anyakönyvben (mint gyakran a danzigi és thorni matrikulákban), akkor lényegesen nehezebb őket felfedezni. Sok esetben éppen ez áll a gyűjtés figyelmetlenségei mögött.

Szögi László az általánosabb származási megjelölésekről, Klaniczay Tibor eredményeire is építve, rendkívül értékes, statisztikailag is alátámasztott elemzést ad, amelyet egyelőre nem tudok kiegészíteni. Később feltétlenül érdemes lenne azonban az egyes személyek különböző forrásokban (több anyakönyvben, ordinációs jegyzőkönyvben) szereplő jelzőit módszeresen összevetni, mert így megtudnánk, mennyire állandósultak, az egyetemi tisztviselők mennyire befolyásolták, hogy mi kerül lejegyzésre. Lazán idetartozik egy kritikai megjegyzés is: a braunsbergi jezsuita akadémiai gimnázium hallgatói között kérdőjelesen regisztrált Saxók nagy valószínűséggel nem erdélyi szász, hanem szászországi diákok. (Tehát ez esetben a jelző nem nemzetiséget, hanem tartományt jelöl.) Az erdélyi szászok esetében ugyanis a Saxo nem áll önállóan, hanem szinte mindig a Transylvanus szóval társul. A kelet-poroszországi intézménybe 1594-ben beiratkozó Joannes Cuttenius például alighanem a szászországi Kütten faluról kapta nevét.⁷⁰

A származási helyre vonatkozó második adat, azaz a konkrét település megnevezése legalább annyi problémát vet fel, mint a személynevek, és az információ romlásának itt is hasonló fázisaival találkozhatunk. Az egyetemi tisztviselőnek háttérismeretek híján jelentős esélye van arra, hogy félreírja a helynevet, különösen ha egy kis településről van szó. Az anyakönyvek többségét kiadó 19–20. századi német szakemberek szintén nem voltak a magyarországi földrajz avatott tudorai, és a rövidített helynévalakok gyakran tovább nehezítették dolgukat. A Friedrich Bresler 1618. évi stettini beiratkozásában szereplő megjelölés (Leuco[viensis] = lőcsei) így lesz a kiadásban Leueo, amelyet Szögi László a baltikumi kötetben még Lévaiként értelmezett, ám a németországi adattárban a többi beiratkozás segítségével már helyesen azonosította.⁷¹ A hollandiai kötet szerzőinek egy hasonló nehézségű fejtörőbe már beletört a bicskájá, a kiadó által félreolvasott franekeri beiratkozó: Michael Maccovius (a forrásban: Macconius) ezért református létére a katolikus palócok közé, a Nógrád megyei Maconkára került át,⁷² pedig valószínűleg a hódoltsági Makó jó hírét kellene öregbítenie. A tanulság az, hogy a

70 Szögi L.: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 370.

71 Uo. nr. 1570.; Uő: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 5216.

72 Bozzay R.–Ladányi S.: i. m. (1. jz.) nr. 98.

kiadások e-o, e-c, u-n betűpárjait érdemes gyanakvással kezelni. Továbbá mindig figyelni kell arra, hogy egy evangélikus intézménybe iratkozó diákot lehetőség szerint evangélikus vidékről származtassunk, német nevűeket pedig ne próbáljunk magyar nyelvterületre lokalizálni stb.⁷³ A sokszor helynévi eredetű 17. századi magyar vezetéknevek esetében elengedhetetlen a helynévtárak sűrű használata is. Végül abban a ritka esetben, ha az egyetemi tisztviselő két azonos nevű települést összetévesztett, és rosszul nevezte meg az országot, a legnagyobb körültekintés sem használ. Csak az ordinációs jegyzőkönyv, amelyből minden más forrásnál pontosabban megtudjuk a születési helyet. A lelkészavatás segítségével tudtuk például a kisszebeni Samuel Dürner bifurkációját megszüntetni, akit 1635-ben Thornban (ráadásul Dirnerus néven) véletlenül „Cibiniensis Transylvanus” jelzővel, tehát nagyszebeniként írtak be, míg egy évvel később Königsbergben már pontosan regisztrálták.⁷⁴

Az egyetemi beiratkozásokor ugyan rendszeren a születési helyre kérdeztek rá, de mivel az adatokat nem igazolványból írták ki, a válasz nem mindig volt objektív. Kistelepülésekről érkezett felületes ismerőseinknél ma is megfigyelhetjük, hogy ha származási helyükről kérdezik őket, hosszas magyarázkodás helyett hajlamosak a legközelebbi várost megnevezni. Ugyanígy történt ez a kora újkori egyetemi beiratkozások során is. Minek is mondaná a szlovák Johannes Regius Königsbergben, hogy a Sáros megyei Hamburgból származik, csak zavar lenne belőle, inkább kisszebeninek vallja magát, úgyis oda járt iskolába.⁷⁵ Amikor szepesrókusi Augustinus Lazari 1659-ben késmárkiként iratkozik be Wittenbergben, szintén majdnem igazat mond, hiszen a két település viszonylag közel fekszik egymáshoz, és ő maga korábban a késmárki gimnázium padjait koptatta.⁷⁶ Az ország más részéről is ismert a jelenség, még csak nem is feltétlenül az iskolaévekhez

73 Néhány téves helynév-azonosítás (a teljesség igénye nélkül): Az adattárban a szepesbélai („Belenensis”) Georgius Spitko bélabányaiként (MO Jakob Zabler/nr. 127.; *Szögi L.*: Németországi i. m. [2011] [1. jz.] nr. 5026.), a nagy valószínűséggel abaujszántói („Siantivia”) Osztropataki Mátvás sempteiként (MO Martin Wagner/nr. 90.; *Szögi L.*: Németországi i. m. [2011] [1. jz.] nr. 1540.), a szepességi Toporcáról, ismert német lelkészcsaládból származó Elias Fischer pedig megtévesztő jelzője („Remetensis”) ellenére nem a Fehér megyei Remetéről származik. (De mit is keresne Ungarusként német névvel egy magyar és román lakosságú erdélyi faluban? Extra információk nélkül valamelyik magyarországi Remetét kellett volna választani, leginkább a szepességi Szepesremetét, mivel a név német.) (MO Johann Schwartz/nr. 20.; *Tar A.*: i. m. [1. jz.] nr. 3304.) A hollandiai kötetben szereplő Beregszászi Vigh Pált pedig nyugodtan be lehetett volna sorolni Bereg megyébe, mert a megjegyzésben szereplő „Vegh Ardanus” jelző világossá teszi, hogy a Vigh családnévű diák a Beregszász melletti, attól 2 km-re fekvő Beregardóból származott. *Bozzay R.–Ladányi S.*: i. m. (1. jz.) nr. 100. Akadnak azonban kifejezetten nehéz, az ordinációs életrajz nélkül szinte megfelfejthetetlen esetek is. Az 1665. április 10-én Wittenbergben mint „Montanus Vallensis” iratkozó Johannes Schnatzinger például nem bányavölgyi/duplini, hanem úrvölgyi. MO Michael Liefmann/nr. 38.; *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 4596.

74 *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 685. és 1203.

75 MO Martin Wagner/nr. 102.; *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 1511.

76 MO Martin Wagner/nr. 183.; *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 4508. Szögi László Zoványi Jenő egyháztörténeti lexikonában megtalálta, hogy szepesrókusi születésű, de a rekord szövegéből nem derül ki, hogy melyik verziót választja.

kapcsolódva: a révfalui Csereti Mihály 1692-ben a szomszédos Győr szülötteként szerepel Wittenbergben.⁷⁷ Olykor egészen jelentős települések fiai is leegyszerűsítéshez folyamodnak, a szepesbélai Philipp Haas így lesz löcsei, a kőszegi Rumi Sámuel pedig soproni.⁷⁸ Mindez a számok nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy a városoknak (különösen az iskolai központoknak) a peregrinációs statisztikákban bírt részaránya nagyobb a valóságosnál, a falvaké pedig kisebb. A regionális arányokat azonban ez nem érinti, mert a leegyszerűsítések ritkán lépik át a megyehatárokat. Okozhat azonban a fenti sajátosság komolyabb problémákat is. Jó példa a toporci (Szepes m.) szlovák Elias Lani, aki Thornban és Elbingben még szépségiként (Scepusius) szerepel, Straßburgban viszont már bártfai. Szögi László emiatt az általa ismert elbingi és straßburgi beiratkozást nem meri összekötni, és a diák megint csak kettéválik.⁷⁹ A helynevek kérdését lezárva összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az ordinációs jegyzőkönyvek hatalmas segítséget jelentenek a származási helyek azonosításában.

Az adattárnak a születési hely után következő mezője a beiratkozás időpontja, amelyet a legjobban természetesen az anyakönyvekből tudhatunk meg. Az ordinációs jegyzőkönyv legfeljebb az évet adja meg, azt is ritkán, viszont gyakran szerepel benne az egy-egy helyszínen folytatott tanulmányok időtartama, ami egy statisztikához is hasznos lehet. Ha az anyakönyv kiadása vagy kézírata megadja a beiratkozás pontos napját, probléma már csak azzal lehetne, hogy az adattári sorozat szerzői rosszul másolják ki a dátumot, ilyennel azonban nem találkoztunk. Ha viszont az anyakönyv az egyes féléveken belül nem ad meg napot vagy legalább hónapot (mint például bizonyos zaklatott időszakokban a lipcsei), az problémákat okozhat, hiszen az adattár használójának tudnia kellene, hogy a szászországi egyetemen április 24-én kezdődött a nyári félév, és október 16-án a téli. A kutatót általában az érdekelné, hogy a diák mely naptári évben iratkozott be, és ha azt olvassa, hogy „1659 W (=téli félév)”, akkor nem feltétlenül fog 1660 eleji dátumra gondolni. Thorn esetében pedig mintha nem tett volna meg mindent Szögi László a beiratkozások pontos keltezésére, mert a rendes belső tagolás és pontos dátumok nélküli években is van néhány időmegjelölés, amelyeknek segítségével legalább egy néhány hónapos periódust meg lehetett volna határozni. Végül javasolni szeretném, hogy az adattár tervezett számítógépes verziójában (ha a felhasznált forráskiadvány valójában nem egy index, mint az 1660 utáni wittenbergi, a hallei, a lipcsei és a jénai anyakönyvek esetében) tüntessék fel a diákkal egy napon beiratkozókat, legalább a magyarországiakat. Az a tapasztalatom, hogy gyakran egy nagyobb, a célállomásig együtt utazó csoport egyszerre iratkozott, és az ilyen beiratkozási társaságok összetétele sok mindent elárul. A Magyarországon tanult

77 MO Jakob Zabler/nr. 81.; *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 4990.

78 MO Peter Zabler/nr. 119.; *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 613., ill. MO Christian Pfannschmied/nr. 23.; *Tar A.*: i. m. (1. jz.) nr. 2970.

79 MO Peter Zabler/nr. 156.; *Szögi L.*: Baltikumi i. m. (1. jz.) nr. 552.; *Uő.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 2332.

sziléziaiak egy részénél is gyanút ébreszthetett volna, hogy csupa Hungarusszal együttjelentek meg az egyetemen.⁸⁰

Az egyes beiratkozásoknak az időpont utáni adata az egyetemi kar megjelölése lenne, mivel azonban a németországi egyetemi anyakönyvek a kora újkorban ritkán tüntetik fel a fakultást, általában nincs erről információ. (Persze tudjuk, hogy általában a filozófiai és teológiai karon folytattak tanulmányokat.) Kivételt képez a stráßburgi egyetem, ahol a karoknak külön anyakönyve volt. Itt viszont figyelni kell arra, hogy egy diák több fakultáson is tanulhatott. A breznóbányai Jacobus Faschko például 1644 januárjában iratkozott be a filozófiai karra, de már 1642 szeptemberétől a teológiai kar hallgatója volt: Szögi Lászlónál az előbbi adat nem szerepel.⁸¹

A palettáról hiányzó szín: a cseh korona országai

A részletes elemzés végére érve szeretnék az ordinációs jegyzőkönyvekben szereplő egyik fontos peregrinációs irányra külön kitérni, mert a Szögi-sorozat kötetiből teljesen hiányzik. A cseh korona országaihoz a fent részletesen ismertetett 433 (459) iskolalátogatásból (3. táblázat) összesen 82 fűződik, ami 17,86%-nak felel meg.⁸² Ez az arány, ha a teljes vizsgált időszakot tekintjük, a szászországi–turingiai egyetemi régió, és a harmincéves háború alatt virágkorát élő porosz intézmények után a harmadik helyet jelenti a térség iskoláinak a felső-magyarországi evangélikusok külföldi tanulmányaiban.⁸³ A csehországi, sziléziai, morvaországi és felső-lausitzi „beiratkozások” egy igen jelentős hányada a 17. század elejére esik, és szórványos adatok alapján úgy tűnik, hogy a terület a 16. század második felében is meghatározó jelentőségű volt a magyarországi diákok képzésében. A kiadott anyakönyvek hiánya miatt azonban ezek az intézmények (akadémiai gimnáziumok, kisebb részben talán akadémiai jelleggel nem bíró iskolák) teljesen kimaradtak a Szögi-sorozat merítéséből, pontosabban a területet csak a 17. században virágzó jezsuita felsőoktatási intézmények képviselik, vagy éppen az 1702-ben alapított jezsuita vezetésű boroszlói egyetem.⁸⁴ Mindez azonban adottság, és nem hiba. Problematikusnak érzem azonban, hogy Szögi László a németországi kötet bevezetőjében, illetve a 17. századi egyetemjárásról megjelentetett tanulmányában úgy próbál meg teljes körképet adni, hogy csak az ismert anyakönyvi adatokat

80 Jó példa a sziléziai Matthias Haas (Hassius) thorni iratkozása. MDT I. 94.

81 MUS I. 534.; *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) nr. 2335.

82 Mivel az 1635. évi prágai békében Alsó- és Felső-Lausitz Szászországhoz került, ezért a néhány kései zittai beiratkozást ebbe nem számoltam bele.

83 Ha lenne országos statisztikánk az evangélikusok külföldi iskolázásáról, valószínűleg ugyanezt az eredményt kapnánk. A nyugat-dunántúliak 16. századi képzésében alighanem az ausztriai protestáns gimnáziumok is komoly szerepet játszottak.

84 A boroszlói egyetemet egy 1638-ban létrehozott jezsuita akadémia továbbfejlesztéseként alapították meg 1702-ben. Előzményeiről: *Carsten Rabe*: Alma Mater Leopoldina. Kolleg und Universität der Jesuiten in Breslau 1638–1811. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1999. (Neue Forschungen zur Schlesischen Geschichte 7.) 31–73.

veszi figyelembe, és a szakirodalomról sem vesz tudomást.⁸⁵ Így is értékes a kép, amit rajzol, és jól ragad meg sok tendenciát, csak kissé foghíjas. Ahogy az ordinációs jegyzőkönyvekből is kiderül, a képzési paletta valójában sokkal színesebb volt (például birodalmi városok akadémiai gimnáziumai, brandenburgi intézmények), és egyértelmű, hogy a legnagyobb hiányt a cseh korona országai jelentik, különösen Szilézia.⁸⁶

Ennek a peregrinációs iránynak a működésében is több szakaszt lehet elkülöníteni. Az a szegedi műhely által közölt lőcsei peregrinuslevelekből világosan kiderül,⁸⁷ hogy a 16. század közepén nagy népszerűségnek örvendett a sziléziai Goldberg Valentin Trozendorf által vezetett, többé-kevésbé akadémiai jellegű, és a későbbi intézmények számára példaképpül szolgáló iskolája. A kisvárost pusztító 1554. évi tűzvész után azonban a gimnázium gyorsan lehanyatlott.⁸⁸ Goldberg esetében figyelhető meg először az a kötött útvonal, amely Morvaországon vagy Szilézián keresztül a wittenbergi egyetemre vezetett. Az itteni akadémiai gimnáziumoknak pedig az a szerep jutott, hogy a hazai iskolák és a wittenbergi egyetem közötti színvonalkülönbséget áthidalják. Amíg a kálvinistákat az 1590-es években az ortodox lutheránus irányba forduló Leucoreáról el nem tanácsolták, ők is ezt a mintát követték, nem is tehettek volna másképp, hiszen arra vezetett az út Szászország felé.

A 16. század utolsó évtizedében alighanem nagyon sokan jártak a felső-lausitzi Görlitzbe, amely a melanchthoni irányú lutheranizmus (kritikusan megfogalmazva: kriptokálvinizmus) központjának számított.⁸⁹ Nem véletlen, hogy itt számos református magyar is megfordult, ahogy azt a szakirodalom jelzi. Az ordinációs jegyzőkönyv a fent ismertetett késés miatt a 17. század első évtizedére vet elsőként fényt. Görlitzbe tisztességes lutheránus ember ekkor már nem tette be a lábát. A legnépszerűbb intézmény átmenetileg egyértelműen Morvaigló (Iglau) lett (1620-ig tizenkettő, az ordinációs jegyzőkönyvben szereplő beiratkozással).⁹⁰ Mellette jelentős népszerűségnek örvendett a 16. században is kedvelt sziléziai Brieg és Boroszló, de számos kisebb morva és cseh iskolában is regisztrálhatunk néhány

85 Szögi L.: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) 7–29.; *Uő.*: Wittenbergtől Franekerig. A magyarországi peregrináció főbb vonásai a 17. században. In: Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére i. m. (28. jz.) 483–494.

86 A cseh korona országainak 16. századi történetéről: *Joachim Bahlcke*: Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit. Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619). Oldenbourg, München, 1994. (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte 3.)

87 Lőcsei stipendiánsok és literátusok I. Külföldi tanulmányutak dokumentumai 1550–1699. Kiad. Lengyel Tünde–Latzkovits Miklós. Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, Szeged, 1990. (Fontes Rerum Scholasticarum II/1.) 9–37.

88 A goldbergi iskola történetéről és Trozendorf szerepéről: *Absmeier, C.*: i. m. (25. jz.) 100–140.

89 A korszakról és a kor felső-magyarországi értelmiségének görlitzi kapcsolatairól jelenleg leginkább Sebők Marcell monográfiája tájékoztat. *Sebők M.*: i. m. (36. jz.)

90 Az iskola történetének egyetlen feldolgozásához (*František Marek*: Humanistická škola v Jihlavě. Sborník prací Pedagogického institutu v Jihlavě. Studie ze společenských věd 1. [1962] 275–315.) sajnos nem tudtam egyelőre hozzáférni.

látogatást. A csehországi és morvaországi humanista iskolák (Lateinschule) státusza egyelőre kérdéses számomra,⁹¹ de Morvaigló majdnem bizonyosan akadémiai jelleggel bírt. A lényeg a lutheránusokat illetően a 17. század elején sem változott, az itteni intézmények érintésével mentek Wittenbergbe.

Az 1620. évi fehérhegyi csata az egész csehországi és morvaországi protestáns peregrináció végére nagyon gyorsan pontot tett, a protestantizmus csak a politikailag rendkívül tagolt Sziléziában tudta megőrizni pozícióinak (és ezzel iskoláinak) egy részét.⁹² A harmincéves háború aztán egy időre a megmaradt sziléziai intézményeket is kiiktatta. A megszűnt cseh-morva, és a tetszhalott sziléziai akadémiai gimnáziumok szerepét ekkor Thorn és a balti régió más akadémiai gimnáziumai vették át, Wittenberg helyére pedig a lutheránus diákok mentális világában átmenetileg a kelet-porosországi Königsberg lépett. Miután pedig a vesztfáliai békével (1648) rendeződtek a viszonyok Sziléziában és Szászországban is, a baltikumi peregrináció lehanyatlott, és a magyarországi diákok visszatértek. Ha nem is olyan kizárólagossággal, mint a 17. század elején, de kialakult egy Szilézián keresztül a szászországi egyetemi régióba vezető útvonal. Ennek legfontosabb sziléziai állomása Boroszló volt, valamint másodlagos szerepben a briegei hercegi gimnázium.⁹³ Boroszlóban ráadásul 1643-ban a rangban második iskola, a Magdalenaeum is akadémiai jelleggel nyert, így a városban két akadémiai gimnázium működött párhuzamosan.⁹⁴ Az útvonal tartósnak bizonyult, és egészen addig, amíg – valamikor az 1730-es években – vége nem lett az akadémiai gimnáziumok divatjának, úton Németország felé, sokan több évre is megálltak Sziléziában. Véleményem szerint a most hevenyészetten felvázolt folyamatok teszik teljessé azt a képet, amelyet Szögi László, az anyakönyvi adatok tömege alapján a magyarországi evangélikusok kora újkori egyetemjárásáról megrajzolt.

Végül még egy szó a hiányzó anyakönyvekről. A szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy ezeket a cseh korona országai esetében nem a II. világháború tüntette el, hanem a fehérhegyi csata utáni gyors és radikális ellenreformáció, amely még a túl-

91 Rövid tájékoztatás a 16. századi csehországi és morvaországi iskolahálózatról és szakirodalmáról: *Martin Holý*: Schulbücher und Lektüren in der Unterrichtspraxis an böhmischen und mährischen Lateinschulen des 16. und frühen 17. Jahrhunderts. In: Schulbücher und Lektüren in der vormodernen Unterrichtspraxis. Hrsg. Stephanie Hellekamps–Jean-Luc Le Cam–Anne Conrad. Zeitschrift für Erziehungswissenschaft 15. (2012) Sonderheft 17. 106–107. Az itt idézett feldolgozások közül (címe alapján) morva tekintetben igen fontosnak tűnik: *Jiřina Holinková*: Městska škola na Moravě v předbělohorském období. Příspěvek ke kulturním dějinám Moravy. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1967.

92 A sziléziai ellenreformáció jellegéről röviden: *Jörg Deventer*: Konfrontation statt Frieden – Die Rekatholisierungspolitik der Habsburger in Schlesien im 17. Jahrhundert. In: Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Klaus Garber. Niemeyer, Tübingen, 2005. 265–283.

93 A II. György briegei herceg által 1569-ben megnyitott briegei akadémiai gimnázium (gymnasium illustre) kezdeteiről: *Absmeier, C.*: i. m. (25. jz.) 152–161., 174–190. A gimnázium 17. századi rektorait felsorolja: *Johann Christian Kundmann*: Academiae et scholae Germaniae, praecipue ducatus Silesiae cum bibliothecis, in nummis. Korn, Breslau, 1741. 457–469.

94 A legfontosabb boroszlói városi iskola, a Szent Erzsébet-plébánia mellett működő, ún. Elisabethaneum legkésőbb 1563-ban, az új iskolaépület átadásától kezdve akadémiai jelleggel bírt. *Absmeier, C.*: i. m. (25. jz.) 162–171.

élő intézmények esetében is a működés hosszabb szünetelésével járt.⁹⁵ Sajnos a 17. századi boroszlói és briegei anyakönyvek hollétéről sincs tudomásunk. Akad azonban egy örvendetes hír is: a nagyon fontos görlitzi akadémiai gimnázium 1579 és 1695 között vezetett két anyakönyve ma is megvan a Boroszlói Egyetemi Könyvtárban, menekített anyagként.⁹⁶ Feltárásuk, elsősorban a 16. század végi kálvinista és lutheránus peregrináció szempontjából értékes új eredményeket hozhatna.

Javaslatok a további építkezéshez

Úgy gondolom, hogy különleges forrásom, a felső-magyarországi lelkészavatási jegyzőkönyv segítségével sikerült Szögi László kiadványsorozatának három kötetéről érdemi, valamelyest számokkal is alátámasztott bírálatot adnom. Az ellenőrzött adatok egyes intézmények esetében akár a teljes anyag öt százalékát is kitették. A forrásra támaszkodva a kiadványok számos tipikus hibájára fény derült, ám ezek az egész vállalkozás érdemeit a legkevésbé sem teszik kérdésessé. Továbbá a kritikus számára megnyugtató és bátorító a tudat, hogy a kötetek csak egy nagy számítógépes adatbázis nyomtatásban megjelent részletei, és abban bármikor bármit javítani lehet. Addig is, amíg ez megtörténik, a „mélyfúrásokat” végző kollégáknak javaslom, hogy a Szögi-kötetek mellett lehetőleg forgassák a 19–20. századi egyetemi anyakönyvkiadásokat is. Ha a könyv éppen nincs meg az interneten, Magyarországon a legegyszerűbben ezt úgy tehetik meg, hogy elsétálnak az Egyetemi Könyvtárba, ahol Szögi László az elmúlt évtizedekben nagyszerű egyetemtörténeti különgyűjteményt épített fel.

Ami pedig a távoli jövőt illeti, a kora újkori forrásanyag egyenetlenségei által támasztott nehézségeket véleményem szerint úgy lehetne a legjobban áthidalni, ha az adatbázis kora újkori része (27 000 beiratkozás)⁹⁷ prozopográfiai adatokkal is kiegészülhetne, és úgy kerülne fel az internetre. Ha mást nem is, legalább a magyar

95 A sziléziai intézményi anyakönyvek (és általában az iskolai forrásanyag) nagyfokú pusztulásáról: *Absmeier, C.*: i. m. (25. jz.) 31–37. – A cseh és morva anyakönyveket illetően a prágai Történettudományi Intézet igazgatóhelyettesétől, Martin Holýtól kaptam levélben tájékoztatást, segítségét ezúton is köszönöm.

96 Az egykor a görlitzi Milich-könyvtárban őrzött kötetek a II. világháború végén kerültek a Boroszlói Egyetemi Könyvtár Kézirattárába (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów), ahol Mil. II/153. és 154. jelzetek alatt találhatóak. Itt szeretném megköszönni Ilona Kuba-Träger (Oberlausitzische Bibliothek der Wissenschaften, Görlitz) segítségét, aki a kéziratokat keresve Boroszlót jelölte meg jelenlegi őrzési helyként. Szintén nagy köszönettel tartozom Jan Pawel Woronczaknak, a boroszlói kéziratár munkatársának, aki a görlitzi matrikuláknak, ill. általában a sziléziai és lausitzi anyakönyveknek utánanézett gazdag gyűjteményükben. Ennek nyomán ő hívta fel a figyelmemet a glogauai jezsuita gimnázium 1657-től fennmaradt anyakönyveire (Akc. 1950/611. és Akc. 1950/632. jelzetek) is, amelyek talán szintén érdekeseek lehetnek magyar szempontból. – A boroszlói kéziratanyag átfogó ismertetése: *Leslaw Spychala*: Wegweiser durch die Handschriftenbestände der Universitätsbibliothek Wrocław/Breslau. In: *Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*. II. Hrsg. Klaus Garber, Niemeyer, Tübingen, 2005. 655–746.

97 Ha csak az 1526-tól 1700-ig terjedő időszakot vesszük, 13 296 beiratkozást kapunk. *Szögi L.*: Németországi i. m. (2011) (1. jz.) 6.

szempontból legfontosabb életrajzi lexikonok (a kora újkori protestáns diákok esetében ezek: Klein, Szinnyi, Kuzmík és Zoványi)⁹⁸ alapadatait érdemes lenne beépíteni a rekordokba. Ahogy a Tonk Sándor által elindított erdélyi vállalkozás is mutatja, ekkora adatmennyiségnél ez még, ha nem is egyszerűen, de megoldható. Továbbá hasznosnak érezném az adatbázis összekötését a *Régi Magyarországi Nyomtatványokkal*, és még inkább a *Régi Magyar Könyvtár III* sorozatával (külföldön magyarországi szerzőtől megjelent nyomtatványok), utóbbi az egyetemi/gimnáziumi disputációk miatt különösen fontos. Az a nagy projekt és honlap, amelyet a szegedi Latzkovits Miklós a magyar vonatkozású peregrinációs albumbejegyzések feltárására indított (Inscriptiones Alborum Amicorum),⁹⁹ szintén értékes kiegészítője lehetne Szögi László adatsorainak. (Fordított irányban ezt csak azért nem hangsúlyozom, mert az IAA már most hivatkozik a Szögi-sorozat köteteire.) Végül pedig az evangélikusok egyetemjárása esetében hatalmas segítséget jelentene a fentebb ismertetett lelkészavatási (ordinációs) jegyzőkönyvek, amelyek feltárására már megtörténtek az első lépések. Csak így, ezen a legkevésbé sem királyi úton végighaladva érhetnék el, hogy a beiratkozások diákokká változzanak. A hozzám hasonló lelkes, de telhetetlen „koraujkorászok” önző szemszögéből nézve Szögi László nagyszerű vállalkozására csak ekkor kerülne fel a korona.

98 *Johann Samuel Klein*: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. I–II. Diepold und Lindauer, Leipzig–Ofen, 1789., III. Hornyánszky, Pest, 1873.; *Szinnyi József*: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Hornyánszky, Bp., 1891–1914.; *Jozef Kuzmík*: Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu. I–II. Matica Slovenská, Martin, 1976.; *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Magyarországi Református Egyház, Bp., 1997.

99 <http://iaa.bibl.u-szeged.hu> (A letöltés időpontja: 2014. jan. 4.)